

अध्याय एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

मानव समाज विकासको क्रममा आर्थिक उन्नति तथा प्रगतिको लागि महत्वपूर्ण श्रोत र साधन प्राकृतिक साधन हो । त्यसमा पनि सरल रूपमा प्रयोग गरी मानव जीवन व्यवहारको लागि अत्यन्तै उपयोगी प्राकृतिक साधनको रूपमा वनश्रोतलाई मानिन्छ । नेपालमा मात्र नभएर विश्व मानव समाजकै निम्ति वन सम्पदा बहु उपयोगी प्राकृतिक साधनकै रूपमा प्रयोग गर्दै आएको पाइन्छ । घरायसी दैनिक प्रयोगमा आउने सामग्रीदेखि लिएर ठूला ठूला कल-कारखाना तथा रेलको लिंगमा विछ्याउने काठसम्म वनश्रोत तथा सानधद्वारा प्राप्त गर्न सकिन्छ । हरेक प्राणी जगत जीउन आवश्यक अक्सिजन, स्वच्छ हरियाली वातावरण निर्माण गर्नमा समेत वनजंगलले प्रमुख भूमिका खेलेको छ ।

जङ्गल र भाडीहरुले प्राय जमिनलाई ढाकेको हुन्छ र बोटविरुवाहरुको स्रोत र वनस्पतिको समुदायले वातावरण सन्तुलन र प्राणीहरुको वासस्थानको प्रमुख भूमिका खेल्दछ । (Shingh, १९९९)

वन संपदा प्राकृतिक श्रोत मध्ये यस्तो श्रोत हो, जसले मानव समाज विकासमा उचित भूमिका खेल्दछ । वन सम्पदा पशुपालन व्यवसायसँग दैनिक रूपमा जोडिएको हुन्छ । साथै धर्म, संस्कृति, समाज आर्थिक तथा सामाजिक विकास र वातावरण सन्तुलन कायम राख्न यसको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

नेपालको मुख्य शक्तिको श्रोत वन साधन हो । कृषकहरुले खेतीपाती संचालन गर्ने सबै साधन वनबाटै उपलब्ध गर्दछन् । साथै घर निर्माण सामग्री, दाउरा, घाँस, पतकर, तथा अन्य सामग्री वनबाट प्राप्त हुन्छ । पशुपालन व्यवसाय वनजंगलमा सँधै निर्भर रहन्छ ।

नेपाल भूपरिवेष्ठित सुन्दर हिमाली देश हो । खासगरी पहाड र तराईमा अवस्थित जंगलनै तुलनात्मक रुपमा वनपैदावर उत्पादन योग्य रहेका छन् । खेती संचालन र अन्य आवश्यक माग अनुसारका वस्तुहरु जंगलबाटै प्राप्त हुन्छ ।

सन् १९५६ अगाडि देशको सम्पूर्ण वन स्थानीय जनताको मातहातमा थियो र परम्परागत रुपमा वन व्यवस्थापन गरिन्थ्यो प्रजातन्त्रको प्राप्ति पछि सबै वन राष्ट्रियकरण गरियो । सन् १९५६ पछि कृषि तथा अन्य वन पैदावरको माग बढ्न गयो । सन् १९६० मा टिम्बर कर्पोरेशन मार्फत उच्च दरमा काठहरु विक्री वितरण गर्ने, वनलाई कृषि भूमिमा बदल्ने प्रक्रियाको परिणाम स्वरुप तिब्र रुपमा वन विनास हुन पुग्यो । सन् १९७७ पछि वन व्यवस्थापन रणनीति परिवर्तन गरी सरकारी नियन्त्रणबाट खास उपभोक्ताको नियन्त्रण तथा मातहातमा वन हस्तान्तरण गर्ने नीति लागू भएपछि वन विनासमा नियन्त्रण हुँदै आएको छ ।

सन् १९६३/६४ पछिका १४ वर्षहरुमा ५.७% ले वनको विनाश भएको पाइएको छ । उक्त अवधिमा नेपालको ३८% भू-भाग वनले ढाकेको थियो (LRMP, १९८६) ।

वन सम्बन्धि तथ्याङ्कहरुमा समानता पाइँदैन । LRMP, ले २७.७% भू-भाग वनले ढाकेको छ भन्ने बताउँछ भने NEI ले २९% जङ्गल, १०.६% झाडी नेपालमा रहेको जनाएको छ । वर्तमान समयमा २१% भू-भाग मात्रै वनले ओगटेको भए पनि संसारमा मानव तथा प्राणीको अस्तित्वका लागि न्युनतम २५% जङ्गल हुनु पर्ने कुरा Sharestha (१९९८) ले उल्लेख गरिएका छन् । त्यसै गरी २४% झाडी र चरि चरण क्षेत्रले ओगटेको कुरा उल्लेख गरिएको छ (ICIMOD, १९९५) ।

खासगरी जनसंख्या वृद्धिको कारण कृषि भूमिको आवश्यकता पूरा गर्दा, व्यापारिक प्रयोजनको लागि रुख काट्ने अनुमति दिँदा, बाटोघाटो तथा यातायातको व्यवसायको विकास हुँदा खेतीपाती

संचालनको सामग्री संकलन र प्रयोग गर्दा, इन्धन, काठ, घाँस, सोत्तर प्रयोग गर्दा र उत्पादन प्रक्रियाको क्रममा रुखहरुको हाँगा छास्दा वन विनास भइरहेको हुन्छ । उद्योगधन्दाको विकास र पर्यटकहरुले पनि यसमा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ (श्रेष्ठ, १९९९) ।

वनजंगल बचाउन नसके वन विनासको कारण भूक्षय बढ्ने, कृषिमा ह्रास, वनपैदावरको अभाव, सामाजिक, आर्थिक क्रियाकलापमा समस्या, नदी र पानीको मुहान सुक्ने, वर्षा कम हुने, समग्र वातावरणमा नै नकारात्मक प्रभाव पार्ने हुनाले वन साधनको संरक्षण गर्नु नितान्तै आवश्यक भइसकेको छ र वनको महत्व पनि दिन प्रतिदिन बढ्दै गइरहेको छ । जति जति वन विनास हुन्छ, त्यति नै बढी गरीबी पनि बढ्ने गर्दछ ।

वर्तमान अवस्थामा वन जंगलको जुन अवस्था छ त्यहाँ भन्दा पनि विनास हुने वातावरण सृजना भएर गयो भने अनि वन संरक्षणको प्रभावकारी नीति लागू नगर्ने हो भने आगामी एक दशकमा ठूलो परिमाणमा विनास हुने संभावना रहेको छ । वन जंगलमा प्राप्त हुने बहुमूल्य मानव उपयोगी सम्पूर्ण प्राकृतिका श्रोत लोप हुँदै गइरहेको छ । वन्य जन्तु प्राय लोपोन्मुख अवस्थामा छ ।

१.२ समस्याको कथन

वन विनासको कारण नेपालको वातावरणमा नै जटिलता थपिएको छ । उचित वन व्यवस्थापन तथा संरक्षण नहुँदा पहाड, तराई र उपत्यका वरिपरिको वातावरण दिनानु दिन विग्रिरहेको छ । मानिसहरुले अन्यन्तै भिरालो र संवेदनशिल भूमिमा समेत जर्वजस्त कृषि व्यवसाय गर्दै आएका छन् । जसले गर्दा भलवाढी पहिरोको प्रकोप वार्षिक रुपमा बढिरहेके छ भने वन विनाशले विश्वतापमान वृद्धिमा सहयोग पुऱ्याएर विश्व वातावरणको विनास भइरहेको बताएको पाइन्छ (Tripathi, २०००) ।

अनियन्त्रित वन फडानीबाट वातावरणमा परिवर्तन भएको र उक्त परिवर्तनले जैविक विविधतामा ह्रास हुने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ (Shrestha, १९९९) ।

नेपालको वातावरणीय सन्तुलनको लागि ४३% भू-भाग वनले ढाकेको हुनु पर्ने कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ Jha (१९९६) । तर नेपालमा वनले ढाकेको क्षेत्र त्यो भन्दा कम छ ।

उच्च पहाड तथा दुर्गम क्षेत्रमा प्रसस्त वन जंगल पाइन्छ । जसले प्राकृतिक वातावरण सन्तुलनमा सहयोग गरेको भएता पनि मानवीय दैनिक प्रयोजनको लागि सहज छैन । त्यहाँको काठ, दाउरा, घाँस तथा अन्य पैदावरमा प्रयोग हुन सकेको छैन । नेपालको उच्च पहाडी भू-भागको वन जंगल क्षेत्रमा न त बाटोघाटो नै छ न त मानव वस्ती नै । यहाँका सम्पूर्ण प्राकृतिक सम्पदा नष्ट भएर गएका छन् । यो अध्ययन कसरी सामुदायिक वनको व्यवस्थापन बढी प्रभावकारी ढंगले गर्न सकिन्छ ? मानिसको आर्थिक जीवनमा सामुदायिक वनले पारेको प्रभाव कस्तो रहेको छ ? भन्नेमा केन्द्रित रहेको छ । साथै वन व्यवस्थापकीय प्रक्रियामा परिवर्तन ल्याउन के कस्ता उपायहरु अवलम्बन गर्नु पर्दछ? भइरहेका नीति तथा कार्यक्रमहरुमा के कति परिवर्तन गर्नु पर्ने देखिन्छ? जस्ता प्रश्नहरुको समाधान खोज्ने यो अध्ययनको मुख्य समस्या रहेको छ । यसै गरी सामुदायिक वनको वनावट, घनत्व र प्रकार कस्तो रहेको छ? वन विनासमा मानवीय क्रियाकलापले कस्तो भूमिका खेलेको छ ? सामुदायिक वन बाट हुने फाइदा तथा बेफाइदाहरु के के हुन् ? वन व्यवस्थानको अवस्था कस्तो छ ? वन संरक्षणमा उपभोक्ता समूहको सहयोग कतिको प्रभावकारी रहेको छ ? आदि जस्ता कुराहरु नियाल्ने कुरा यस अध्ययनका प्रमुख चुनौतिहरु हुन् ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य मकैबारी ठूलो डुड सामुदायिक वनको वर्तमान अवस्था तथा व्यवस्थापन पक्षको उजागर गर्नु रहेको छ । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य यस प्रकार रहेका छन् ।

१. अध्ययन क्षेत्रमा रहेको वनको वनावट, घनत्व तथा वनको स्थिति पत्ता लगाउनु,
२. वन व्यवस्थापन बारेमा अध्ययन गर्नु,
३. वन विनासमा मानवीय क्रियाकलापको भूमिका उल्लेख गर्नु,
४. सामुदायिक वनबाट हुने मानवीय फाइदाहरु पत्ता लगाउनु,
५. वन विनासबाट हुने मानवीय तथा वातावरणीय प्रभाव पत्ता लगाउनु ।

१.४ अध्ययनको महत्व

यस अध्ययनमा वन व्यवस्थापन प्रणालीको महत्वपूर्ण पक्षको अध्ययन गरी समावेश गरिएको छ । वनको संरचना, निर्माण तथा वातावरणीय पक्षको अध्ययन र वनलाई गुणात्मक रूपमा विकास गर्न मानवीय पक्षको भूमिकाको जानकारी गराउने यो अध्ययन सामुदायिक वन व्यवस्थापन विषयमा चासो राख्ने व्यक्तिहरुको लागि उपयोगी हुने छ । यस्तै किसिमका अन्य अध्ययनहरुका लागि पनि यो सहयोगी हुने छ र केही आधारहरु प्रदान गर्दछ ।

वनको संरक्षण, प्रवर्धन, विकास, उपभोगको माध्यमबाट वनसँगको मानवीय सम्बन्ध, आर्थिक उन्नति, वातावरणीय प्रभावले मानवीय जीवनमा दिर्घकालीन रूपमा पार्ने प्रभावको प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष बारेमा सहज अध्ययन र जीवन व्यवहारमा लागू गर्नु नै यस अध्ययनको महत्व रहने छ ।

१.५ अध्ययनको सीमा

नेपालमा सामुदायिक वन विकास हुने क्रमसँगै पाँचथर जिल्लामा पनि सामुदायिक वनको विकास हुँदै आएको पाइन्छ । यो जिल्ला विशेष

गरी पहाडी क्षेत्रमा रहेको हुनाले यस अध्ययनले पनि पहाडी क्षेत्रकै सामुदायिक वनहरुको प्रतिनिधित्व स्वरुप भूमिका खेल्दछ । हाल यस जिल्लामा जम्मा १४१ वटा सामुदायिक वन रहेका छन्, जस मध्ये लुङरुपा गा. वि. स. मा रहेको मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन अध्ययनको लागि छनौट गरिएको हो र यो अध्ययन यसै सामुदायिक वनसँग सिमत छ । यस अध्ययनले निश्चित रुपमा मकैबारी ठूलोडुँड वनको व्यवस्थापन, बनावट, फाइदा, बेफाइदा, चुनौतीहरुको बारेमा मात्र समेटेकोछ । यस अध्ययनले देशका अन्य सम्पूर्ण सामुदायिक वनको प्रतिनिधित्व गर्न भने सक्दैन ।

१.६ पूर्व साहित्यको समीक्षा

नेपालको सामुदायिक वन सम्बन्धी छुट्टै अध्ययन पर्याप्त मात्रमा भएको पाइँदैन तापनि वनसँग सम्बन्धित अध्ययनहरु थोर बहुत भएका छन् । पाँचथर जिल्लाको सामुदायिक वन सम्बन्धी अन्य अध्ययन नभएको हुँदा वनको संरचना, व्यवस्थापन र विशेषता तथा वन विकास र वन विनासको क्रममा पर्ने मानवीय प्रभावसँग सम्बन्धित केही पूर्व साहित्यको समीक्षा निम्नानुसार गरिन्छ ।

वन सम्बन्धि क्रमबद्ध तथा व्यवस्थित अध्ययन प्रक्रिया सन् १९४९ पछि मात्र भएको पाइन्छ । विदेशीहरुको नेपाल प्रवेश शुरु भए यता Homilton (१८०२) तथा Dobremez (१९७६) बाट वनको अध्ययन शुरु भएको पाइन्छ । Dobremez ले नेपालको वनलाई ६ प्रमुख भागमा विभाजन गरे । उनले गरेका विभाजन अनुसार नेपालको वन निम्न प्रकार छन्:

- क) उष्ण क्षेत्र (१००० मि. भन्दा तल)
- ख) उपोष्ण क्षेत्र (१०००-२००० मि. सम्म)
- ग) समसितोष्ण क्षेत्र (२०००-३१०० मि. सम्म)
- घ) सब अल्पाइन क्षेत्र (३१००-४२०० मि. सम्म)
- ङ) अल्पाइन क्षेत्र (४२००-४५०० मि. सम्म)

च) घाँसे मैदान (४५०० मि. भन्दा माथि)

Shreshta (१९९८) ले नेपालको वनस्पतीलाई आधारभूत जैविक क्षेत्रको आधारमा तीन प्रकारमा विभाजन गर्नु भएको छ :

क) उपोष्ण सदावहार वन: यो वन विशेष गरी तराई क्षेत्रमा र लगभग १२०० मी. को उचाइ सम्ममा पाइन्छ ।

ख) पतझर मौसमी वन: यो वन खास गरेर मध्य पहाडी क्षेत्रमा पाइन्छ । विशेषतः १२०० मी देखि २१०० मी. सम्म यो वन फैलिएको पाइन्छ ।

ग) कोणधारी वन: यो वन पहाडी भू-भागमा उच्च भागको २१०० मी. देखि हिमाली क्षेत्रको ४००० मी. सम्मको उचाइमा पाइन्छ ।

उल्लिखित वनहरु मध्ये तराई क्षेत्रमा पाइने वनजंगल सबैभन्दा महत्वपूर्ण तथा मानव उपयोगी हुन्छ । काठ निर्माण उद्योग संचालन तथा रेलको लिंग विछ्याउन सम्म हुने नरमदेखि अति कडा जातका काठहरु पनि तराई क्षेत्रमा पाइन्छ । दुई तिहाइ वन व्यापारिक प्रयोजनको कारण विनास भइरहेको छ । यस क्षेत्रको वनको ९०% हिस्सा सरकारी आयश्रोतको रूपमा जम्मा हुँदै आएको छ भने ३/४ वन मात्र मध्य पहाडी क्षेत्रमा प्रयोग भएको छ । यस्तै महाभारत पर्वत श्रेणी र चुरे श्रेणीमा २५% वन व्यापारिक प्रयोजनमा आएको छ ।

नेपालको हिमालको तल्लो भूभागको वन, महाभारत लेकको तथा चुरेको माथिल्लो भूभागको वन, दाउरा, काठ तथा स्थानीय घर निर्माण सामग्रीको रूपमा मात्रै स्थानीय जनताहरुले प्रयोग गर्दछन् । राष्ट्रिय श्रोतकै रूपमा प्रयोग हुन सकेको छैन । यस क्षेत्रको सम्पूर्ण वनको १०% वन पैदावार मात्र प्रयोग गर्न सकिने देखिन्छ । नरम जातका काठहरु विभिन्न उद्योग सञ्चालनको लागि र विविध प्रयोजनमा ल्याउन सकिने देखिन्छ ।

Khanal (१९९९) ले हालका वर्षहरुमा वन विनासको दर घट्दो अवस्थामा रहेको बताएका छन् । खास गरी सन् १९७८ भन्दा अगाडि

नै गाउँघरमा वनको उपयोग कृषिका लागि उपयुक्त वस्तु भएको तथ्य देखा परेको थियो र वन विनासको दर कम हुँदै आएको कुरा उल्लेख छ ।

Tiwari (२००१) ले रुखको प्रजाति संयोजन, घनत्व र परिपक्वताका आधारमा वनको वर्तमान अवस्थाको बारेमा उल्लेख गरेका छन् । उनले कम परिपक्व वर्गका रुखहरु बढीमात्रमा पाएको कुरा उल्लेख गर्दै दाउरा संकलन, गाईवस्तुका लागि घाँसपात संकलन, काठ संकलन र वस्तु चरण आदि वनविकासमा बाधा पुऱ्याउने मानवीय क्रियाकलाप जनित प्रमुख कारणहरु भएको उल्लेख गरेका छन् । यसरी नै उनले वस्तीको नजिक रहेको भन्दा बस्तीबाट टाढा रहेको जंगल मानवीय क्रियाकलापबाट कम प्रभावित भएको देखाएका छन् ।

Gurung (२००१) ले वनको घनत्व, रुखको प्रजातिको गतिमान संयोजन र परिपक्वता बारेमा छलफल गर्दै मानव वस्ति नजिक रहेको जंगल बढी प्रभावित हुनमा मानिसकै नेतृत्व जिम्मेवार रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

Khanal (२००२) ले सरकारी वन भन्दा सामुदायिक वन मानवीय क्रियाकलापबाट कम प्रभावित भएको र जंगल पातलिनुमा रुख जथाभावी ढाल्नु, बोक्रा उप्काउने आदि जस्ता कार्य जिम्मेवार रहेको उल्लेख गरेका छन् ।

यसरी विगतमा तयार पारिएका वनसँग सम्बन्धित विषयका पूर्व साहित्यहरु तथा पाठ्य सामग्रीहरुको अध्ययनद्वारा वर्तमानमा मिल्दा जुल्दा पूर्वाधारहरुको अध्ययनको अनुभवद्वारा आधारभूत तथ्य र तथ्याङ्कहरुको सहयोगबाट यस अध्ययन कार्यको विश्लेषणात्मक कार्य योजना अगाडि बढाउन विशेष सहयोग पुगेको छ ।

अध्याय दुई

अध्ययन विधि

२.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट

अध्ययनको लागि छनौट गरिएको मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन नेपालको सुदुर पूर्वमा अवस्थित मध्य पहाडी क्षेत्र अन्तरगत पाँचथर जिल्लाको उत्तर पूर्वी गा.वि.स. लुङरुपा वार्ड नं. २ मा पर्दछ । यो सामुदायिक वन चिसो हावापानीको क्षेत्रमा २१०० देखि ३३०० मी, समुद्र सतहदेखिको उचाइमा रहेको छ । यस सामुदायिक वनमा जम्मा पाँचवटा ब्लक रहेका छन् । ती मध्ये भुसपाते, ठूलोडुँड र छिन्टापु ब्लकलाई मुख्य अध्ययन क्षेत्र छनौट गरिनुको कारण अध्ययन कर्ता त्यहीँको बासिन्दा भएको र अध्ययन कार्य गर्न सहज भई दुरुस्त तथ्याङ्क प्राप्त हुने भएकाले हो ।

२.२ तथ्याङ्क संकलन

यस अध्ययनको लागि आवश्यक तथ्याङ्क संकलन विधि प्रमुख रूपमा प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन विधिलाई मानिएको छ । जसको लागि स्थलगत अध्ययन अनुगमन, अर्न्तवार्ता अवलोकन आदिको माध्यमबाट पूरा गरिएको छ । द्वितीय श्रोतको रूपमा विभिन्न जानकारी, नक्शा, वन सम्बन्धी प्रकाशित पुस्तक, रिपोर्ट तथा पत्रपत्रिकाहरु समेतलाई लिएको छ ।

खासगरी ३ प्रकारको सर्वेक्षण बाट प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरी ल्याइएको छ । जस्को छोटो विश्लेषण तल गरिएको छ ।

२.२.१ घरधुरी सर्वेक्षण

घरधुरी सर्वेक्षणबाट स्थानीय उपभोक्ता समूहहरुले प्रयोग गर्ने सामुदायिक वनको पायक पर्ने क्षेत्र, वनश्रोत साधनको उत्पादन, प्रयोग, पशुपालन प्रणाली, पशुपालनको लागि प्रयोग आउने वनजंगल,

सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनीतिक, धार्मिक सांस्कृतिक पक्ष समेतको संकलन गरी जानकारीमा ल्याउन सहयोग पुगेको छ । प्रश्नावलीको प्रयोग गर्न ४० घरधुरी छनौट गरी उपभोक्ता समूह मध्येबाट क्रम अनुसारको पद्धति प्रयोग गरी तथ्याङ्क संकलन गरी अध्ययन सामग्री संकलन र प्रयोग गरिएको छ ।

२.२.३ वनस्पति सर्वेक्षण

अध्ययन क्षेत्र भित्रको सामुदायिक वनको विभिन्न प्रकारका वनस्पतिहरूको स्थलगत अध्ययनबाट सर्वेक्षण गरी वनमा पाइने रुखहरूका जात र सबभन्दा अग्लो जात ढ्याङ्ग्रे र गोब्रे सल्ला तथा खस्रुका रुखहरूले उचाई लिएको छ । साथै सामुदायिक वन आसपासमा पशुपालन गरी बस्ने गाइपालक कुषक गोठाला बाट वनमा पाइने वन्य जन्तु, जडिवुटी, लाली गुराँस, चिमालका प्रकारहरू वन्यजन्तु तथा मुनाल, कालिज लगायत पंक्षीका प्रकारहरू समेतको तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

२.२.४ वनसम्पदा उपयोग सर्वेक्षण

विभिन्न ब्लक का ४० घरधुरीलाई छनौट गरी सामुदायिक वनमा प्राप्त वन सम्पदाको प्रयोग जस्तो काठ, दाउरा, जडीवुटी, घाँस, सोत्तर पत्तकर चरिचरण आदिको जानकारी लिएर अध्ययन सामग्री संकलन कार्य पूरा गरिएको छ ।

२.३ तथ्याङ्क विश्लेषण

स्थलगत अध्ययनबाट एवं संकलित तथ्याङ्कलाई जाँचकीको माध्यमबाट आवश्यक परिक्षण गरी आवश्यक टेवल तथा चित्रहरू आदिको सरल प्रयोग मार्फत तथ्याङ्कको विश्लेषण प्रयोगद्वारा गरिएको छ ।

अध्ययन भ्रमणबाट प्राप्त तथ्याङ्क तथा सामुदायिक वन उपयोगमा संलग्न उपभोक्ता समितिका सदस्यहरूलाई सामान्य

प्रश्नावलीको माध्यमबाट प्राप्त तथ्याङ्क तथा जिल्ला वन कार्यालय, गाउँ विकास समितिको कार्यालय र सामुदायिक वन समितिबाट प्राप्त द्वितीय तथ्याङ्कहरूलाई तालिकीकरण र तुलनात्मक विश्लेषण गरी आवश्यक तालिका तथा चित्रहरूमा प्रयोग गरिएको छ ।

अध्याय तीन अध्ययन क्षेत्रको परिचय

पाँचथर जिल्ला नेपालको सुदुर पूर्वमा पर्दछ । यो जिल्ला मेची अञ्चलको मध्य पहाडी भागमा पूर्व पश्चिम फैलिएर रहेको छ । यस जिल्लाको क्षेत्रफल १,२४,५९० हेक्टर रहेको छ । यस जिल्लाको कूल वन भूमि ५७,७०७ र समुदायमा हस्तान्तरित वन भूमि ९,४१४.१० हेक्टर साथै यस जिल्लाको कूल भूमिको ४६.२३ प्रतिशत भूमि वनले ओगटेको छ भने यसको १६.३२ प्रतिशत भूमि सामुदायिक वनले ओगटेको छ । यस जिल्लामा जम्मा हाल १४१ वटा सामुदायिक वनहरु जिल्ला वन कार्यालयद्वारा विभिन्न उपभोक्ता समूहहरुलाई हस्तान्तरण गरिएकोछ । यो जिल्ला मुख्य रुपमा महाभारत पर्वत श्रृंखलाको उत्तरी भागमा र ताप्लेजुङ्ग जिल्लाका दक्षिणमा अवस्थित छ । यस शोधपत्रको अध्ययन क्षेत्र यसै जिल्लाको लुङरुपा गा.वि.स. अर्न्तगतको मकैबारी ठूलो डाँडा सामुदायिक वन भएको हुनाले यस अध्ययन क्षेत्रको संक्षिप्त परिचय निम्नानुसार रहेको छ ।

३.१. भौगोलिक अवस्थिति

लुङरुपा गा. वि. स. पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रको मेची अञ्चल अर्न्तगत पाँचथर जिल्लाको उत्तर पूर्वी भागमा रहेको छ । यो गा. वि. स. महाभारत पर्वतको श्रृंखलामा अवस्थित छ ।

यो गा.वि.स. २७° ०४' १०" उत्तरी अक्षांशदेखि २७° ०८' ४०" उत्तरी अक्षांश र ८७° ४९' ३०" पूर्वी देशान्तरदेखि ८७° ५५' ००" पूर्वी देशान्तर बीचमा पर्दछ । लुङरुपा गा.वि.स. पाँचथर जिल्लाको सदरमुकाम फिदिमबाट लगभग २५ कि.मी. पूर्वमा रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रको छनौट लुङरुपा गा.वि.स. को वार्ड नं. २ मा अवस्थित मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनलाई गरिएको छ । यो वन उक्त वार्डको पूर्वी भागमा पर्दछ । यो गा.वि.स. तथा अध्ययन क्षेत्रभित्रको सामुदायिक वनलाई छिन्टापु डाँडा (महाभारत पर्वत श्रृंखला) ले पूर्वमा घेरेको छ ।

पश्चिममा त्रिवेणी खोला पर्दछ, भने उत्तरमा सिदिन गा.वि.स. को सीमा वुढीथाम डाँडा, थाम डाँडा, बलुडाँडा तथा वान्टेडाँडाको रेन्ज रहेको छ । त्यस्तै यस गा.वि.स. को दक्षिणी सिमाना पाटेनागी डाँडा र भ्र्याड खोला पर्दछ । (नक्शा नं. १)

३.२ धरातलीय स्वरूप

अध्ययन क्षेत्रको धरातलीय अवस्थिति अत्यन्तै भिरालो रहेको छ । यस क्षेत्रको फैलावट समुद्र सतहबाट ११०० मिटर देखि ३३०० मिटर भन्दा माथिसम्म रहेको छ । यस क्षेत्रको सालाखाला उचाई समुद्र सतहदेखि २००० मिटरमा पर्दछ । यसको निर्धारित क्षेत्र पूर्व पश्चिम फैलिएर रहेको छ । यस क्षेत्रको ढाल १०° देखि ५०° सम्म रहेको छ ।

यस क्षेत्रको मुख्य नदी फेमे खोला हो । फेमे खोलाको उत्पत्ति भुस्पाते ठूलोडुँड सामुदायिक वन क्षेत्रबाट भएको छ । यो खोला दक्षिण पूर्वबाट उत्पत्ति भएर उत्तर पश्चिमतिर बहन्छ । यसका सहायक खोलाहरुमा काली खोला, गुप्ती खोला, साडभिता खोला, घट्टे खोला, भन्याङ्ग खोला र त्रिवेणी खोला पर्दछन् । यी सबै खोलाहरु मानवीय उपयोगका दृष्टिले अत्यन्तै उपयोगी छन् । यी खोलाहरुबाट स्वच्छ पीउने पानीको आपूर्ति, सिंचाई सुविधा बाट स्थानीय जनताहरुको आर्थिक जीवनस्तर उकास्न महत्वपूर्ण सहयोग पुगिरहेको छ भने साना जलविद्युत योजनाहरु संचालन गर्न अझ बढी यी नदीहरु उपयोगी देखिन्छन् ।

३.३ हावापानी तथा वनस्पती

यो क्षेत्र विशेष गरी चिसो र उष्ण हावापानीको क्षेत्रमा पर्दछ । खासगरेर ग्रीष्मको समयमा गर्मी र हिउँदको समयमा जाडो हावापानी पाइन्छ । यस क्षेत्रको औषत तापक्रम १०°C देखि १५°C सम्म रहन्छ । मनसुनको समयमा यस क्षेत्रमा अत्यधिक वर्षा हुने गर्दछ । यस क्षेत्रको वार्षिक वर्ष १००० देखि २००० मिलिमिटर सम्म हुने गर्दछ । हिउँदको समयमा पश्चिमी चक्रवातीय वर्षाको प्रभावले थोरै मात्रामा मात्र वर्षा

हुने गर्दछ । हिउँदमा उच्च ठाउँमा भएको हुनाले हिमपात समेत अनिवार्य रूपमा हुने गर्दछ ।

यस अध्ययन क्षेत्रमा पर्ने गा.वि.स. तथा सामुदायिक वन क्षेत्रमा विशेष गरी पतभरर मौसमी वन र मिश्रित प्रकारको जंगलको बाहुल्यता रहेको छ । यस क्षेत्रको पश्चिम तर्फको होचो भूभागमा चाँप, उत्तिस, कटुस, चिलाउने, ओखर, शिरिष नै महत्वपूर्ण वनस्पतिको रूपमा पाइन्छ भने सबै भन्दा मानवीय उपयोगको हिसावले चाँप बहुमुल्य वनस्पतिको रूपमा परिचित छ । अझ तल्लो भागमा टाँकी, बाँस, कोइरालो, कुटमिरो समेत पाइन्छ । यस सामुदायिक वनको उत्तरपूर्वी क्षेत्रमा उच्च पहाड समेत पाइन्छ । महाभारत पर्वतको छिन्टापु क्षेत्रमा मिश्रित प्रकारको वनस्पति प्रशस्त मात्रामा पाइन्छन् । यस क्षेत्रको उचाइमा धुपी-सल्ला, लोड सल्ला, गोब्रे सल्ला, ढाङ्ग्रे सल्ला, चिमाल, लाली गुराँस, आरुपाते, पाँचपाते, पिपली, खस्रु, वान्टे, काउलो, अंगेरी, भोजपत्र, धोगेचाप, खोल्मे, खराने, आदि वनस्पतिहरु पाइन्छन् । भने घरेलु उद्योग सञ्चालनको निम्ति बहुउपयोगी वनस्पति मालिङ्गो, निगालो र लोक्ता जस्ता आर्थिक क्रियाकलापमा उपायोगी वनस्पतिहरु पनि यस क्षेत्रका मुख्य वनस्पति भित्र पर्दछन् ।

यस क्षेत्रमा पाइने वनस्पतिहरु मध्ये चाँप, धुपी, धुपी सल्ला, सल्ला, काउलो, पिप्ली, उत्तिस, ओखर, वान्टे, आरुपाते तथा मालिङ्गो घर निर्माण सामग्री (काठ) तथा अन्य विविध घरेलु सामग्री निर्माण र प्रयोगमा आउने वनस्पतिहरु भित्र पर्दछन् । जसको प्रयोगले त्यस क्षेत्रको उपभोक्ताहरुको आर्थिक जीवनमा सकारात्मक प्रभाव पारिरहेको पाइन्छ ।

३.४ भू-उपयोग

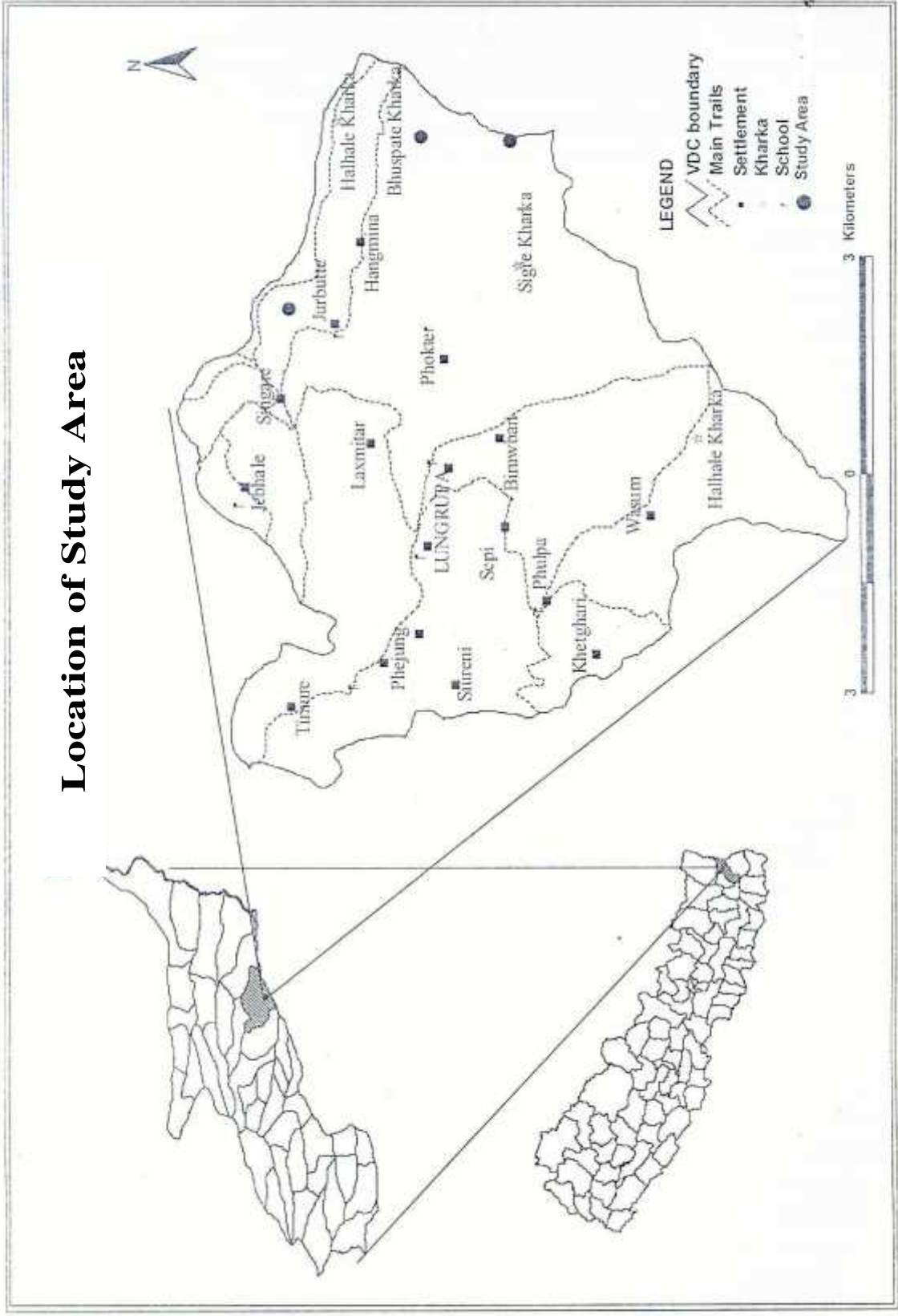
यस गा.वि.स. तथा अध्ययन क्षेत्रको सम्पूर्ण जमिनको भू-भाग मध्ये ४०% भू-भाग वन जंगलले ढाकेको छ । त्यस्तै ४०% भू-भाग खेतीयोग्य जमिनको रूपमा प्रयोग भइरहेको छ । यस क्षेत्रको १०%

जमिन घासे मैदानको रुपमा वा पशुचरीचरणको क्षेत्रभित्र पर्दछ भने अन्य १०% भू-भाग भिर, ढाँड, तथा मानव अनुपयोगी भूमिको क्षेत्रमा पर्दछ ।

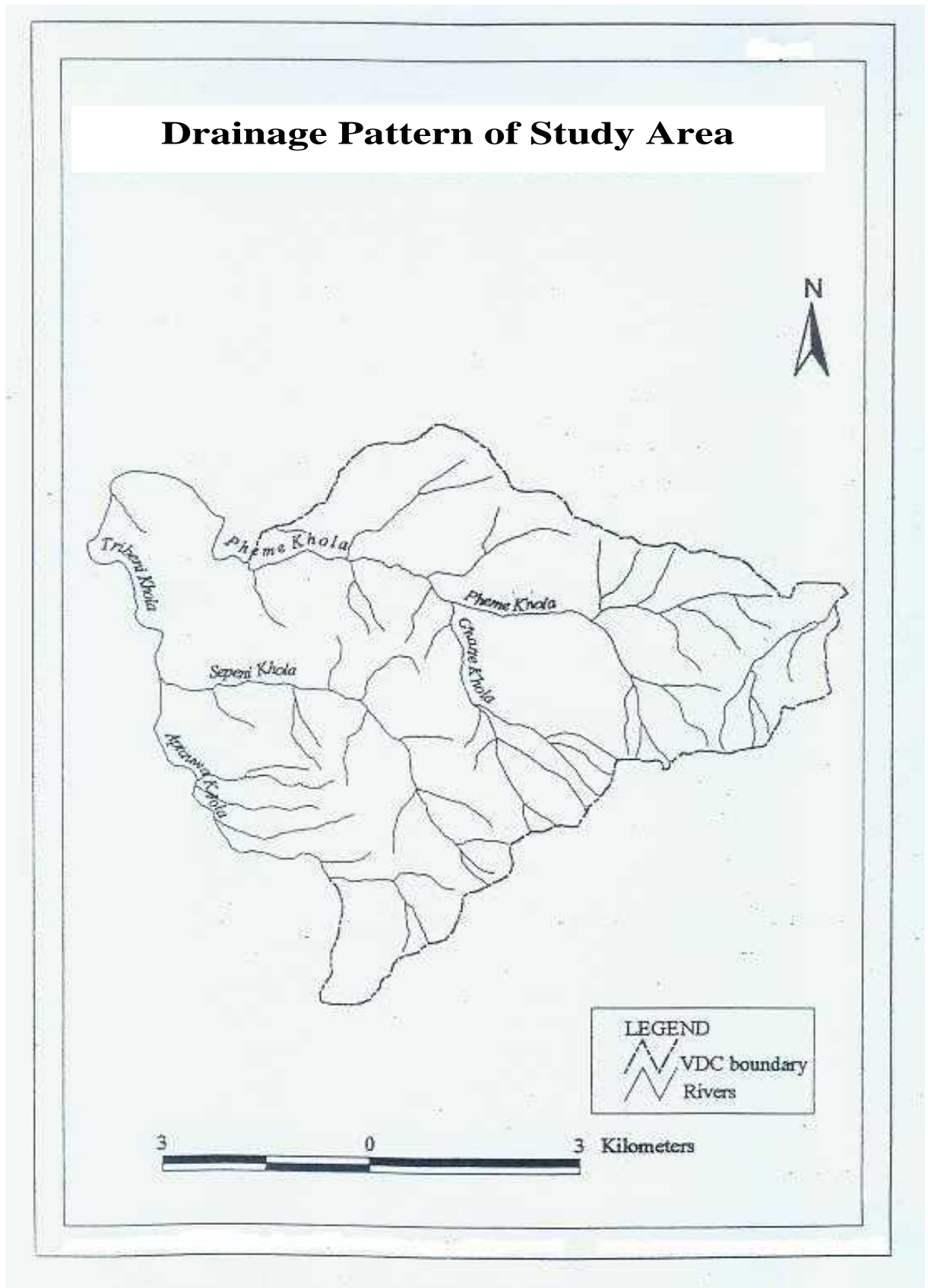
यस क्षेत्रको प्रमुख बाली मकै हो । सम्पूर्ण खेतीयोग्य भूमिमा मकै खेती नै उपयुक्त हुन्छ भने मिश्रित वालीको रुपमा वा सहायक खेतीको रुपमा आलु खेती गरिन्छ । धान यस गा.वि.स. को पश्चिमी सीमाको तल्लो एवं होचो भूमिमा तथा खोला किनारमा मात्रै नगन्य रुपमा गरिन्छ । यस क्षेत्रको सामुदायिक वनभन्दा तल होचो भूमिको ओसिलो एवं चिसो भूमिमा नगदे वालीको रुपमा अलैची खेती प्रशस्त मात्रामा गरिन्छ । जसले गर्दा यस क्षेत्रको समूहहरुको आर्थिक जीवनमा ठूलो सहयोग पुऱ्याउँदै आएको छ । साथै गरीबी न्यूनीकरणमा विशेष योगदान पुगेको छ । यस क्षेत्रको भू-उपयोग परंपरागत खेती प्रणालीमा आधारित छ । साथै भिरालो जमिनमा साधारण गह्रा निर्माण गरी जमिनलाई कृषि भूमिमा प्रयोग गर्ने चलन यथावत रहेको छ ।

Map 1

Location of Study Area

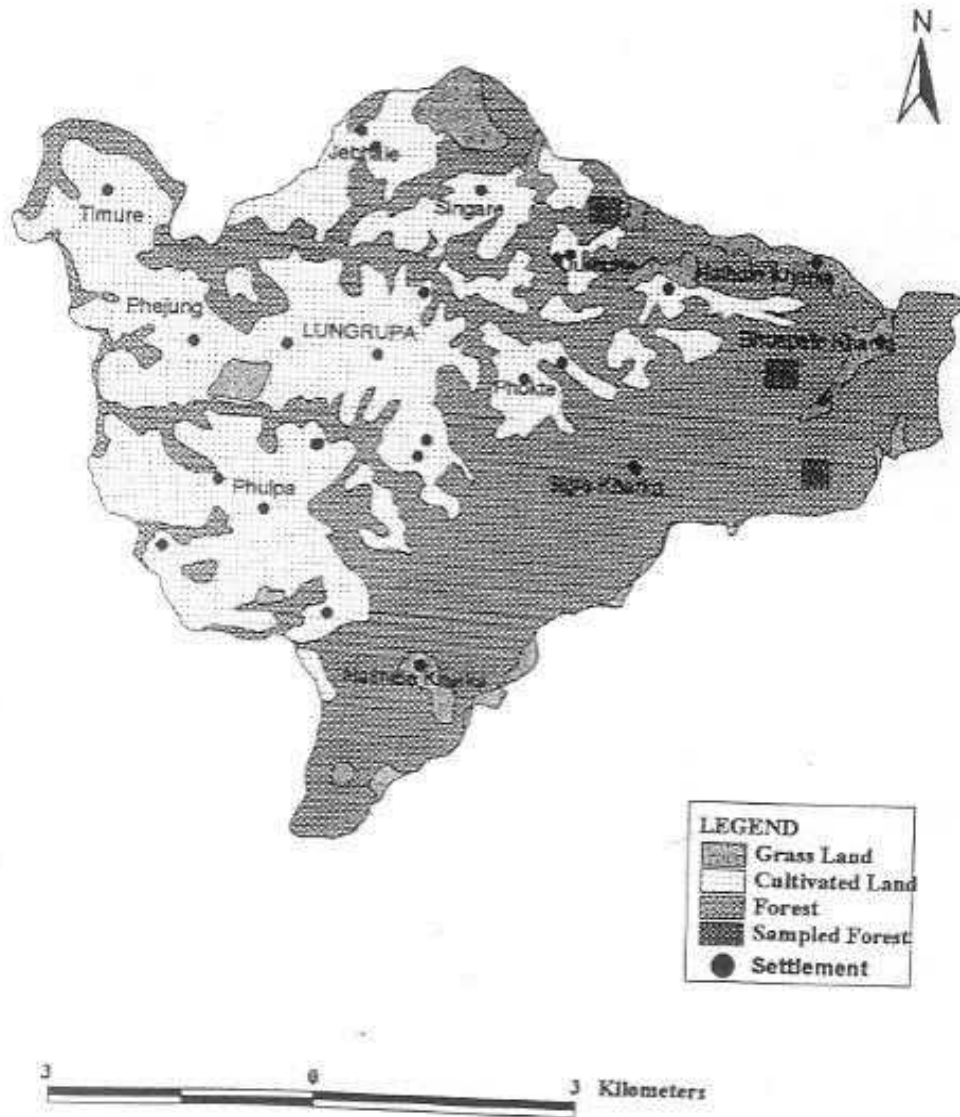

Map:2

Map: 3

Land Use Map of Study Area

३.५ जनसंख्याको बनोट

यस लुङरुपा गा.वि.स. को जम्मा जनसंख्या ५,५२० रहेको छ । यस क्षेत्रमा ९४७ घरधुरी संख्या छ भने पुरुष २६७४ र महिला २८४६ रहेका छन् ।

उमेर तथा लैङ्गिक बनोट तल प्रस्तुत तालिकामा सपष्ट पारिएको छ । क्रियाशिल तथा आत्मनिर्भर जनसंख्या १५ देखि ६० वर्ष भित्रका रहेका छन् । ५४% बाकी र ४८% आत्मनिर्भर रहेका छन् । जुन बालबालिका र वृद्धाभित्र पर्दछन् ।

तालिका १

लुङरुपा गा. वि. स. को उमेर र लिंगका आधारमा जनसंख्या बनोट

उमेर समूह	पुरुष	महिला	जम्मा
०-४	३३२	३५६	६८८
५-९	४४१	४१३	८५४
१०-१४	३९७	४३२	८२९
१५-१९	३१७	३१९	६३६
२०-२४	१८३	२४४	४२७
२५-२९	१२७	१७४	३०१
३०-३४	१६१	१६९	३३०
३५-३९	१४८	१८५	३३३
४०-४४	१४०	१४४	२८४
४५-४९	९९	११३	२१२
५०-५४	९७	१०२	१९९
५५-५९	७१	६०	१३१
६०-६४	६२	६२	१२४
६५-६९	४५	३२	७७
७०-७४	२४	१७	४१
> ७५	३०	२४	५४
जम्मा	२६७४	२८४६	५,५२०

श्रोत: गा. वि. स. को कार्यालय ।

यस गा.वि.स. मा विविध जातजातिहरुको बसोवास रहेको छ । मुख्य रूपमा लिम्बू, राई तामाङ पर्दछन् भने अन्य जातजातिहरुमा मगर, दलित रहेका छन् । बहुसंख्यक रूपमा लिम्बू, राई नै रहेका छन् । लिम्बू राई तामाङ मगर आफ्नै मातृभाषा प्रयोग गर्दछन् । लिम्बू र राइकै बाहुल्य भएको कारण यस क्षेत्रको मुख्य धर्म पनि किरात नै हो । अन्य धर्म मान्नेहरुमा तामाङ र मगर बौद्ध, बाहुन क्षेत्री हिन्दू र केही क्रिश्चियन धर्म अंगाल्ने जातजातिहरु पनि रहेका छन् ।

अध्ययन क्षेत्र मा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह वा लुडरुपा गा.वि.स. वार्ड नं. २ को जम्मा जनसंख्या ६३८ र घरधुरी संख्या १०८ रहेको छ । यसै गरी पुरुषको संख्या ३०३ महिलाको संख्या ३३५ रहेको छ ।

उक्त अध्ययन क्षेत्रमा प्राप्त जनसंख्यालाई तालिका २ द्वारा १० वर्षको उमेर अन्तरको आधारमा प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका २

लुडरुपा २ को उमेर र लिंगका आधारमा जनसंख्या बन्दो

उमेर समूह	पुरुष	महिला	जम्मा
०-१०	५०	४९	९९
१०-२०	५१	८८	१३९
२०-३०	५०	५५	१०५
३०-४०	५४	५५	१०९
४०-५०	४२	४४	८६
५०-६०	२६	२४	५०
६०-७०	२३	१५	३८
> ७०	७	५	१२
जम्मा	३०३	३३५	६३८

श्रोत: गा. वि. स. को कार्यालय ।

उक्त तालिकाबाट सबैभन्दा बढी जनसंख्या १०-२० वर्ष भित्रको र कमी जनसंख्या ७० वर्ष माथिको देखाइएको छ भने पुरुषको भन्दा ३२ जना भन्दा बढी जनसंख्या महिलाको रहको देखिन्छ । यस क्षेत्रमा

बसोवास गर्ने उपभोक्ता समूहहरु राई, तामाङ र क्षेत्री मात्र पर्दछन् । उनीहरु आ-आफ्नै धर्म मान्दछन् । तलको तालिकाबाट थप स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ३
जनसंख्याको जातिगत बनोट

जाती	घरधुरी संख्या	जनसंख्या
राई	७०	४०५
तामाङ	३२	१९५
क्षेत्री	६	३८
जम्मा	१०८	६३८

श्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०५८ ।

प्रस्तुत तालिकाबाट उक्त क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी राई जातिको बसोबास भएको प्रष्ट हुन्छ । त्यस्तै मातृभाषा पनि राई नै व्यवहारमा रहेको पाइन्छ ।

३.६ शैक्षिक अवस्था

यस क्षेत्रमा एउटैमात्र प्रस्तावित नि.मा.वि. संचालनमा छ । मा.वि. तथा उच्च मा.वि. क्याम्पस पायक पर्ने स्थानमा छैन । यो क्षेत्र अति नै दुर्गम क्षेत्रमा पर्दछ । यस क्षेत्रका उपभोक्ता समूहको आर्थिक स्तर न्यून छ भने शैक्षिक एवं सामाजिक चेतना तथा जीवनस्तर न्यून भएको कारण पनि उच्च शिक्षा हासिल गर्नेको संख्या न्यून छ । लुङरुपा गा.वि.स. को साक्षरता प्रतिशत ५५.७ छ भने यस वडा नं.२ को साक्षरता प्रतिशत लगभग ६०% रहेको छ । यस वार्डको शैक्षिक बनोटलाई तालिकाद्वारा थप प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ४
जनसंख्याको शैक्षिक बनोट

विवरण	संख्या	प्रतिशत
निरक्षर संख्या	२७२	४४.९
साक्षर	३३४	५५.१
जम्मा	६०६	१००
सामान्य लेखपढ गर्ने	३०८	९२.२
एस. एल.सी उत्तीर्ण	१८	५.४
सो भन्दा माथि	८	२.४
जम्मा	६०६	१००

श्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०५८ ।

प्रस्तुत तालिकामा कुल जनसंख्याको ४९.९ प्रतिशत निरक्षर र ५५.१ प्रतिशत साक्षर जनसंख्या रहेको छ । साक्षर ३३४ मध्ये सामान्य लेखपढ गर्न जान्ने ३०८, एस. एल. सी. उत्तीर्ण १८ र सो भन्दा माथि अध्ययन गर्ने ८ जना रहेका छन् ।

३.७ पेशागत तथा आर्थिक अवस्था

यस क्षेत्रका बासिन्दाहरुको प्रमुख पेशा खेती हो । सम्पूर्ण परिवार कृषिमा आधारित छन् । अध्ययन क्षेत्र भित्रको लगभग ८२% मानिस कृषि पेशामा नै आश्रित छन् । यहाँको प्रधान वाली मकै हो । सहायक वालीमा आलु खेती आउँदछ । अन्य खाद्य वालीहरु गहुँ, जौ, कोदो, फापर सामान्य रुपमा उत्पादन गरिन्छ । यस क्षेत्रको नगदे वालीमा अलैची प्रमुख हो भने सम्पूर्ण परिवारले सहायक व्यवसायको रुपमा पशुपालनलाई अंगालेको पाइन्छ । अन्य व्यवसायको रुपमा र पारिवारिक आयश्रोतको माध्यमको निम्ति पशु र वन पैदावारमा आधारित घरेलु उद्योग संचालन गरिएको पाइन्छ । नगन्य मात्रामा वैदेशिक रोजगार वाहेक सरकारी सेवा तथा व्यापार व्यवसायमा जीवन यापन गर्ने परिवार तथा व्यक्ति नगन्य मात्रमा रहेको पाइन्छ ।

यस क्षेत्रका बासिन्दाहरूले आर्थिक आर्जनको निम्ति कागते (अर्गेली) को पाटमा आधारित घरेलु उद्योगबाट नेपाली हाते कागज, ऊनमा आधारित वस्तु (राडी, पाखी) निर्माण र जडीबुटी संकलन गरी बेचबिखन कार्यलाई समेत मौसमी पेशाको रूपमा अंगाल्दै आएका छन् । जसलाई निम्न तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ५
जनसंख्याको पेशागत विवरण

पेशाको प्रकार	जनसंख्या	प्रतिशत
कृषि	४४२	८२.०
घरेलु उद्योग	५८	१०.८
व्यपार	१२	२.२
सरकारी सेवा	१२	२.२
वैदेशिक रोजगार	१५	२.८
जम्मा	५३९	१००

श्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०५८ ।

प्रस्तुत तालिका अनुसार कूल पेशेवार मानिसहरू मध्ये कृषि क्षेत्रमा ८२.० प्रतिशत, घरेलु उद्योगमा १०.८ प्रतिशत र व्यापार र सरकारी सेवामा २.२ प्रतिशत रहेका छन् भने वैदेशिक रोजगारमा २.८ प्रतिशत छन् । यस बाट के स्पष्ट हुन्छ भने यस अध्ययन क्षेत्रको मूल पेशा भनेको कृषि क्षेत्र नै हो । यसरी यस क्षेत्रको उपभोक्ताहरूले आफ्नै उत्पादनबाट वर्षभरी खान लगाउन पुग्याउने हैसियत नगन्य परिवारको मात्र रहेको देखिन्छ । वैदेशिक रोजगार पनि मौसमी रूपमा खास गरी सिक्किम र पश्चिम बंगालमा गई केही आर्थिक आर्जन गरी घरपरिवार संचालन गर्नको निमित्त मात्र उपयोगी देखिन्छ । तेस्रो मुलुकमा रोजगारीको लागि जाने संख्या अत्यन्तै न्यूनमात्र रहेको छ । कृषि पेशा बाहेक आर्थिक आर्जन गर्न सामुदायिक वनमा प्राप्त जडिबुटी, घरेलु उद्योग संचालन गर्ने कच्चा वस्तुको प्रयोगबाट घरायसी सामग्री निर्माण गरी थप आयआर्जन गर्ने प्रचलन प्राय सबै परिवारमा रहेको पाइन्छ । त्यसैले यस क्षेत्रको बासिन्दाहरूको मुख्य व्यवसाय कृषि भए पनि कृषि पेशाबाट कसैको पनि आर्थिक जीवन चलन सकेको पाइँदैन ।

अध्याय चार

मकैबारी ठूलोडुँड वनको विकास तथा अवस्था

४.१ नेपालमा वनको संक्षिप्त इतिहास

नेपालमा सन् १९५६ अगाडि वन व्यवस्थापन परम्परागत ढाचामा गर्दै सोही अनुरूप नेपाली जनताहरूले पनि उपभोग गर्दै आएका थिए । सन् १९५० पछि जब नेपालमा प्रजातन्त्र आयो तब नेपालको सम्पूर्ण वन जंगल सरकारीकरण हुन पुग्यो । परिणामस्वरूप वन जंगल दिनानुदिन विनास हुँदै जान थाल्यो । सन् १९५६ देखि वन विकास एवं संरक्षणमा विभिन्न परियोजना अर्न्तगत दातृ राष्ट्रहरूको सहयोग तथा लगानी वृद्धि हुँदै जान थाल्यो तापनि वन जंगलको उचित संरक्षण तथा व्यवस्थापन चाही हुन सकेन । वन व्यवस्थापनको उचित प्रक्रिया पूरा भए नभएको पुर्नमूल्याङ्कन गरी सरकारी तवरबाटै सन् १९६१ देखि ७५ वटै जिल्लामा वन कार्यालय तथा वन विभागहरू स्थापना गर्ने वन नीति तथा कार्यक्रम अनुसार सन् १९८३ सम्ममा ७५ वटै जिल्लामा वन कार्यालयहरू स्थापना कार्य सम्पन्न गरिएको थियो । यद्यपी उक्त सरकारी कार्य अभियानकै रुपमा सम्पन्न भएको थियो, तापनि जिल्ला-जिल्लामा स्थापना भएका वन व्यवस्थापन जिल्ला कार्यालयको भूमिका भने त्यती प्रभावकारी हुन सकेन ।

यसरी नेपालमा वन व्यवस्थापन कार्य सरकारी निकायबाट प्रभावकारी रुपमा अगाडि बढाउन असफल बन्दै गएपछि सन् १९७८ बाट सामुदायिक वन नीति तथा कार्यक्रम शुरुवात भएको पाइन्छ । यो सामुदायिक वन कार्यक्रमको योजना अनिवार्य लागू गर्नु पर्ने कारण चाहि सन् १९६१ को पंचायती वन नीतिको गलत प्रयोग नै थियो । १९८९ पछि पंचायती वन नीतिको अन्त्यसँगै नेपालमा सरकारी निकायबाटै उपभोक्ता समूहलाई बढी सौलियत दिने नीति अवलम्बन गरेपछि सरकारको तर्फबाट वन नीति १९६१ लाई खारेज गरी पुन १९९३ मा केही प्रभावकारी नीति कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइन्छ । त्यो

नयाँ वन नीतिले नेपालको वनलाई ५ प्रकारमा वर्गीकरण गरी वन व्यवस्थापनमा थप जोड दिएको देखिन्छ ।

१. सरकारी वन
२. सामुदायिक वन
३. नीजि वन
४. धार्मिक वन
५. संरक्षित वन

उक्त पाँचै प्रकारका वन तथा वन नीतिहरू नेपालमा कार्यान्वयन हुँदै आएका छन् । तथापि अन्य वनको तुलनामा सामुदायिक वन चाँही वर्तमान समयसम्म आउँदा बढी प्रभावकारी बनेको छ । वन व्यवस्थापन, संरक्षण, विकास र उपभोग समेत स्थानीय उपभोक्ताहरूबाटै गरिने र आवश्यकतानुसार वन पैदावार विक्रि वितरणबाट प्राप्त आम्दानी समेत स्थानीय उपभोक्ताकै आवश्यकतानुसार गर्ने तथा वन व्यवस्थापनका लागि आवश्यक कार्ययोजना समेत स्थानीय उपभोक्ता मार्फत नै गरिने हुनाले साथै वन पैदावार चोरी तस्करी समेतलाई रोक्न र त्यस्ता समुहलाई उचित कारवाही समेत स्थानीय उपभोक्ताद्वारा गर्ने नीतिको कारण पनि सामुदायिक वन नीति अन्य वन नीतिको तुलनामा बढी प्रभावकारी सावित हुँदै आएको छ ।

पाँचथर जिल्लामा २०१३ सालभन्दा पहिले जिल्लाको सम्पूर्ण महत्वपूर्ण वन जंगलहरू लिम्बू (सुब्बा) जातिहरूको अधिनमा थियो । नेपाल एकिकरणपछि देखि नै पाँचथर जिल्लाको वन साधन प्रायजसो सबै जिम्मावाल सुब्बा (लिम्बू) हरुको अधिनमा तथा नियन्त्रण र रेखदेखमा थियो । २०१३ सालपछि नेपालको वन राष्ट्रियकरण भइसकेपछि २०३५ सालसम्म प्रधान वन कार्यालय अर्न्तगत विट अफिस र इलाम वन डिभिजन कार्यालय अर्न्तगत २ वटा मुख्य रेन्ज कार्यालय फिदिम र रवी मार्फत वन जंगल र सम्पूर्ण वन्यजन्तु संरक्षण गर्दै आएको वन सम्बन्धी पाँचथरको इतिहास छ । २०३६ सालमा

कञ्चनजङ्घा वन डिभिजन कार्यालय फिदिममा नै स्थापना भई २ वटा रेन्ज कार्यालय मार्फत २०३९ सालसम्म वन जंगल तथा वन्य जन्तु संरक्षण गर्दै आएको देखिन्छ । २०४० सालमा आएर पाँचथरमा जिल्ला वन कार्यालय स्थापना भएपछि फिदिम र रविमा २ इलाका वन कार्यालय अन्तरगत ४/४ वटा वन इकाई मार्फत जिल्लाको सम्पूर्ण वन जंगल संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्दै आएको पाइन्छ । यसै क्रममा २०४० सालपछि डेनिस सहयोगमा नर्सरी निर्माण, वन सिमाङ्कन जस्ता महत्वपूर्ण कार्यक्रमहरु संचालन गरी वन क्षेत्र विस्तारमा नांगा डाँडा पाखाहरुलाई प्रयोग गर्दै आएको देखिन्छ ।

२०४० र २०४५ बीचमा पाँचथरका अधिकांश वनहरु पंचायती वन तथा पंचायतको संरक्षणमा गा. वि. स. लाई हस्तान्तरण तिव्र रुपमा गरी वन संरक्षणको नाममा वन विनास तिव्र रुपमा भएको देखिन्छ । २०४८ सालपछि पंचायती वनलाई स्थानीय उपभोक्ताको सक्रियतामा सामुदायिक अवधारणालाई आत्मसाथ गरी वन जंगलको संरक्षण र प्रयोग स्थानीय जनताहरुले नै गर्दै आउने क्रममा २०५० सालदेखि इलाका वन कार्यालय खारेज गरी ८ वटा रेन्ज पोष्ट मार्फत वन विकास गुरुयोजना उद्देश्यानुसार सामुदायिक तथा निजी वनको कार्यक्रम अझ प्रभावकारी रुपमा अगाडि बढाउँदै आएको पाइन्छ ।

आर्थिक वर्ष २०५१/५२ सालदेखि आ.व. २०५७/५८ को अन्त्यसम्ममा १०८ वटा सामुदायिक वन स्थानीय उपभोक्ता समूहलाई हस्तान्तरण गरी राष्ट्रिय वनको अधिकांश क्षेत्र हाल पाँचथरमा सामुदायिक वन मार्फत व्यवस्थित रुपमा स्थानीय उपभोक्ता समूहकै नेतृत्वमा संरक्षण सम्वर्द्धन एवं समुचित सदुपयोग गर्दै आएको पाइन्छ । उक्त कार्यक्रमलाई अझ व्यवहारिक र प्रभावकारी एवं वैज्ञानिक रुपमा उपयोग गर्न समय समयमा स्थानीय उपभोक्ता समूहलाई आवश्यक तालिम, गोष्ठी, सेमीनार मार्फत ज्ञान, सीप एवं दक्षताको अभिवृद्धि गराउन विभिन्न गैर सरकारी एवं सरकारी संघ संस्थाहरुले सक्रियता देखाए तापनि प्रयाप्त मात्रामा भने पुगेको

देखिदै न । २०५८ सालदेखि नै पाँचथर जिल्लामा कबूलियती वन नीति पनि संचालन गरिदै आएको छ । कबूलियती वन अर्न्तगत गरीबीको रेखामुनी रहेका तथा १० रोपनी भन्दा कम जमीन भएका र वार्षिक ४ हजार भन्दा कम आय हुने परिवारहरुको ५ देखि १० जना सम्मको समूह बनाई वास्तविक निम्न वर्गका किसानहरुलाई आय आर्जन वृद्धि गरी जीवनस्तर उकास्न कबूलियती वन हस्तान्तरण गर्दै आएको पाइन्छ ।

४.२ मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनको स्थापना

धेरै वर्ष अगाडिदेखि मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन केही भूमिपतिहरुको अधिनस्त थियो । सामुदायिक वनको अवधारणा आएपछि त्यस क्षेत्रका स्थानीय उपभोक्ताहरुको विरोध र सामुदायिक वन नीतिको प्रभावले उक्त वन केही भूमिपति परिवारको अधिन र व्यवस्थापकीय पक्षबाट सम्पूर्ण समुदायको हातमा आएको हो ।

सयौं वर्ष पहिलेदेखि यस क्षेत्रको वन जंगल स्थानीय जनताहरुले परम्परागत रूपमा नै भोगचलन गर्दै आएका थिए भने छिन्तापु भुस्पाते ठूलो डुँड क्षेत्रको वन भने समुदायमा हस्तान्तरण हुनुभन्दा अगाडि लिम्बू जातिको क्विपट प्रथामा चल्दै आएको थियो । जिल्ला वन कार्यालय पाँचथरले मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनमा लुडरुपा गा.वि.स. वार्ड नं. २ मा रहेको सम्पूर्ण वनभूमि ९८.७ हेक्टर जंगल ५ व्लक निर्धारण गरी उपभोक्ता समिति मार्फत उपभोक्ता समूहलाई सन् १९९७ मा हस्तान्तरण गरिएको हो । नेपालको सामुदायिक वन नीति सन् १९९२ अनुसार स्थानीय उपभोक्ता समूहलाई हस्तान्तरण गरिएको ५ व्लक मा व्यवस्थापनको लागि विभाजित उक्त मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनको 'क' व्लक लाई प्रमुख अध्ययनको क्षेत्र छनौट गरिएको छ ।

'क' व्लकलाई भूस्पाते ठूलोडुँड नामाकरण गरिएको छ। यस व्लकमा पर्ने वनलाई स्थानीय जनताहरुले परम्परागत रूपमा नै भूस्पाते

ठूलोडुँड नामबाट चिन्ने र प्रयोग गर्ने चलन चल्लै आएको पाइन्छ । यो वनक्षेत्र मुख्य ग्रामीण इलाकाबाट धेरै टाढा पर्दछ । यस वलकको आसपासमा मौसमी गोठ (खर्क) बस्ने गर्दछ । भूस्पाते ठूलोडुँड प्लट नं. २ मा र छिन्तापु प्लट नं. ३ मा गरी २ साधारण प्लट मा यो वलक निर्धारण गरी व्यवस्थित गरिएको छ । प्लट नं. २ मा पतभर तथा मौसमी जस्ता मिश्रित वन जंगल रहेको छ । यी दुवै प्लट वा भूस्पाते ठूलोडुँड वलकमा पाइने मुख्य मुख्य जातको रुखहरुमा ढयाङ्ग्रे सल्ला, धुपी, धुपी सल्ला, गोब्रे सल्ला, लाली गुराँस, वान्टे, भोजपत्र, पाँचपाते, आरुपाते, काउलो, कपासी, लिसो आदि पर्दछन् । यस प्लटमा रहेका वनश्रोत तथा साधनको प्रयोग मौसम अनुसार पशुपालक कृषिहरुले बढी प्रयोग गर्दछन् । समय र आवश्यकता अनुसार नजिकका ग्रामीण वस्तीहरुबाट तथा उपभोक्ता समूहद्वारा पनि उपयोग गर्ने व्यवस्था यस प्लटमा रहेको छ ।

यस प्लटमा पाइने सल्लाका विभिन्न जातका रुखहरु धेरै अग्ला अग्ला रहेका छन् । खासगरी ढयाङ्ग्रे र गोब्रे सल्ला २१९० मी. देखि ३३०० मी उचाइको बीचमा रहेको पाइन्छ । सबैभन्दा अग्लो ढयाङ्ग्रे सल्लाका रुखहरु पाइन्छन् । यी जातका सल्लाका रुखहरुका उचाई ४५ देखि ५० मी. सम्मको पाइन्छ । यी सल्लाका रुखहरु मानवीय प्रयोगमा विशेष गरी घर निर्माण गर्ने सामग्री, पटाई, विम, घर छाउने पाडलिङ, दूध, दही, मही, घ्यू तथा पानी राख्ने र वोक्ने साना ठूला कान्का सामग्री जस्तो टोलुङ, लाजिम, ठेकी, डोल, दुधेरो आदि प्रयोगमा ल्याइन्छ ।

भूस्पाते ठूलोडुँड सामुदायिक वनको अर्को प्रमुख प्लट छिन्तापु वन हो । यो उक्त वनको क वलकमै पर्दछ । यो प्लट मानवीय क्रियाकलापबाट टाढा पर्दछ । त्यसैले यो अन्य वलक तथा प्लट भन्दा सुरक्षित छ । यो क्षेत्र साधारण प्लट नं. ३ मा पर्दछ । यस वनमा पाइने प्रमुख रुखहरु धुपी, सल्ला, धुपी, ढयाङ्ग्रे सल्ला, गोब्रे सल्ला, कोटलिङग, लाली गुराँस, चिमाल, भोजपत्र आदि पर्दछन् । सबैभन्दा

बढी ढ्याङ्ग्रे सल्ला र गोब्रे सल्ला पाइन्छन् । धुपी र धुपी सल्ला बहुमूल्य काठमा पर्दछन् । यस क्षेत्रको ढ्याङ्ग्रे र गोब्रे सल्ला ग्रामीण इलाकाबाट टाढा पर्ने हुनाले मानवीय प्रयोगमा कमै मात्र आएका छन् । जति प्लट नं. २ को वनश्रोत प्रयोग भएको छ ।

भूस्पाते ठूलोडुँड ब्लकको प्लट नं. २ र प्लट नं. ३ अथवा ठूलोडुँड र छिन्टापु वनमा पाइन्छ । मानव उपयोगी वनसाधन तथा श्रोतहरुमा मालिङ्गो, निगालो र लोक्ता प्रमुख हुन भने विभिन्न जातका जडीवुटीहरु समेत यस वनमा पाइन्छन् । लोक्ताबाट नेपाली हाते कागज र मालिङ्गो निगालोबाट विभिन्न जातका मानवीय प्रयोगमा आउने चोयाबाट घरेलु (उद्योगबाट) सामग्री निर्माण र वेचविखन गरी आर्थिक आर्जनको मुख्य माध्यम बनाउँदै आएको पाइन्छ । साथै स्थानीय उपभोक्ताहरुले उक्त वनमा पाइने विभिन्न जातका जडीवुटी समेत संकलन र वेचविखन गरी थप आर्थिक आर्जनको माध्यम बनाएको पाइन्छ ।

उक्त दुवै प्लटमा पाइने अन्य वन श्रोत तथा वन्यजन्तुहरुमा हरिण, मृग, वाघ, भालु, कस्तुरी, वदेल, रातो पाण्डा, मुनाल, च्याखुरा, पिउरा लगायत सयौं जातका पन्छी र विभिन्न जातका पहाडी फूल, भ्याउ र मौरीको मह समेत संकलन तथा संरक्षण कार्यमा समेत उपभोक्ता समूहहरु सक्रिय रहेको पाइन्छन् ।

मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन जम्मा ५ ब्लकद्वारा निर्मित र व्यवस्थित गरिएको छ । सबैभन्दा ठूलो महत्व बहुउपयोगी ब्लक भूस्पाते ठूलोडुँड नै हो । त्यसकारण यस अध्ययनको मुख्य क्षेत्र उक्त सामुदायिक वन भित्रको पनि ब्लक नं. क लाई नै मुख्य केन्द्र बनाइएको हो । उक्त सामुदायिक वनको अन्य ४ ब्लकहरु निम्नानुसार रहेका छन् ।

उक्त सामुदायिक वनको दोश्रो ठूलो ब्लक ख हो । यस ब्लकलाई हाडमीना पाखा भनिन्छ । यस ब्लकमा पाइने प्रमुख रुख खस्रु हो । यो वनस्पति पतझर मौसमी वनभित्र पर्दछ । मानवीय उपयोगको दृष्टिमा

खसुवन ज्यादै उपयोगी मानिन्छ । खास गरी पशुपालन र इन्धनको लागि यो वन बढी प्रयोगमा आउँछ । ग्रामीण वस्ती हाडमीना मकैबारी र जखुटे नजिकै हुनाले पनि यो वलकमा बढी मानवीय प्रभाव पर्ने गरेको छ । यस वलकमा नगन्य मात्रामा गुराँस खंजेरी र भिगाने पाइन्छ । सम्पूर्ण वलक खसुका रुखहरुले ढाकेको छ । खसुको रुख अति ढिलो वृद्धि हुने जातमध्ये एक प्रमुख हो । खसुको रुखको उचाइ सामान्य पोथ्रादेखि लिएर ४० देखि ४५ मी उचाई सम्मको पाइन्छ । यो वन १८०० मी देखि २१०० मी सम्मको उचाइमा रहेको छ ।

यस सामुदायिक वनको अर्को तेश्रो ठूलो वन वलक 'ग' हो । यस वनलाई भित्तेवन भनिन्छ । यस वनमा पाइने प्रमुख रुखहरु खसु र वान्टे रहेका छन् । अन्य वोट विरुवाहरुमा खराने, अंगारे, खोल्ले, गुराँस, अंगरी पर्दछ । पशुपालनको निम्ति खसु र वान्टे अंगारे उपयोगी जात भित्र पर्दछ । अन्य काठ दाउरा र सोत्तर पत्तकारको निम्ति प्रयोग गरिन्छ । यस वलकलाई स्यालधोती र घोरलीका उपभोक्ता समूहले उपयोग गर्दछन् ।

अन्य वलकहरुमा 'घ' र 'ड' पर्दछन् । 'घ' वलक गुप्ती वन र 'ड' वलक ठूलोवन पर्दछन् । उक्त दुवै वलकहरुमा पाइने प्रमुख वनस्पति भेडे र पात्ले कटुस हुन् । भेडेकटुस काठ र पात्ले कटुस दाउराको निम्ति प्रयोग गरिन्छ । यी दुवै वलक मा पाइने अन्य वनश्रोतहरुमा गुराँस, अंगेरी, भिगाने, नगन्यमात्रामा खसु, पैयौं तथा अन्य बुट्यान जातका वनस्पतिहरु पाइन्छन । उक्त वनजंगल, काठ दाउराको अतिरिक्त घाँस सोत्तर र पत्तकारको रुपमा प्रयोग गरिन्छ । यी वलकहरुलाई सिगारे, स्यालधोती, डाँडागाउँ, लोडमुटार, टारगाउँ र दिल्यालीका उपभोक्ता समूहहरुले प्रयोग गर्दछन् । यी दुवै वलकहरु ग्रामीण वस्तीको आसपासमा रहेको कारण बढी प्रयोगको कारण दिनानुदिन संरक्षणभन्दा बढी विनासतिर उन्मुख रहेको पाइन्छ ।

लुडरुपाको जनताको चाहना तथा बढ्दो जनसंख्याको कारण र सामुदायिक वन नीति अनुरूप उपभोक्ता समूहलाई वन हस्तान्तरण गर्ने

सामुदायिक वन कार्यक्रम अनुरूप मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन जिल्ला वन कार्यालय पाँचथरले सन् १९९७ मा सामुदायिक वन ऐन अनुरूप हस्तान्तरण गरे पश्चात व्यवस्थापकीय पक्षमा सुधार आइरहेको छ । वन नीति सन् १९९५ अनुरूप ९८.७ हेक्टर वन भूमि समुदायलाई हस्तान्तरण भएको छ । उक्त सामुदायिक वनलाई जम्मा पाँच ब्लकमा विभाजन गरी उचित व्यवस्थापन गर्दै आएको पाइन्छ । ती ५ ब्लकहरु यसप्रकार रहेका छन्:

ब्लक नं. १:

यस ब्लकलाई भूस्पाते ठूलोडुँड भनिन्छ । यस ब्लकको वनले समग्र सामुदायिक वनको २२.५ हेक्टर क्षेत्रफल ओगटेको छ । यस ब्लक को मोहडा उत्तर दक्षिण फर्केर रहेको छ । यसको ढाल लगभग १५°-५०° रहेको छ । यो ब्लकमा विशेष गरी मौसमी जंगल पाइन्छ । यस ब्लकलाई लुडरुपा २ का सम्पूर्ण उपभोक्ता समूहद्वारा व्यवस्थापन तथा उपभोग गर्दछन् । यस ब्लकमा ढयाङ्ग्रे सल्ला, वान्टे, गुराँस, भोजपत्र, निगालो, लाली गुराँस, गोब्रे सल्ला, काउलो, पाँचपाते, बाहुनीपाते, आरुपाते, गोब्रे सल्ला, लासो आदि जातका रुखहरु बढी मात्रामा पाइन्छन् ।

ब्लक नं. २:

यस ब्लकलाई हाडमिना पाखा वन भनिन्छ । यस ब्लकले समग्र सामुदायिक वनको १७ हेक्टर जमिनको क्षेत्रफल ओगडदछ । यो ब्लक दक्षिण पूर्वी दिशातर्फ फर्केर रहेको छ । यसको ढाल लगभग ४०° रहेको छ । यस ब्लकमा ९९% खसु वनले ढाकेको छ । अन्य बाँकी ९% गुराँसका रुखहरु छन् ।

ब्लक नं. ३:

यस ब्लकलाई भित्तेवन भनिन्छ । यसको क्षेत्रफल २२.४ हेक्टर रहेको छ । यो वन दक्षिण पश्चिम फर्केर रहेको छ । यसको ढाल

लगभग ३०°-४०° रहेको छ । यो वन मिश्रित प्रकारको छ । यस वनमा बान्टे र खसु जातका रुखहरुले ढाकेको छ । अन्य रुखहरुमा गुराँस र खराने र अंगेरी पर्दछन् ।

ब्लक नं. ४:

यसलाई गुप्ती वन भनिन्छ । यसले समग्र सामुदायिक वनको २२.८८ हेक्टर ओगटेको छ । यो ब्लक दक्षिण पश्चिम फर्केको छ । यसको ढाल लगभग ४०°-५०° छ । यो मिश्रित प्रकारको जंगल हो । यस ब्लकमा पाइने वनस्पतिहरुमा ८०% कटुस र अन्य २०% मा गुराँस, उत्तिस, अंगेरी, वान्टे, खसु, खराने आदि पर्दछन् ।

ब्लक नं. ५:

यस वनलाई ठूलो वन भनिन्छ । यस ब्लकको क्षेत्रफल १३.९२ हेक्टर रहेको छ । यो दक्षिण पश्चिम फर्केर रहेको छ । यस ब्लकको जमीनको ढाल लगभग ५०°-६०° को रहेको छ । यो मिश्रित प्रकारको वन हो । यस ब्लकमा पाइने प्रमुख वनस्पति ९०% पात ले कटुस हो भने अन्य १०% मा अंगेरी, गुराँस, भिगाने आदि रहेका छन् ।

उक्त पाँचै ब्लकहरुमा उल्लेख भए बमोजिमका वनस्पतिहरुका अतिरिक्त विभिन्न जातका साना उद्योग संचालन गर्न उपयोगी वनस्पति लोक्ता, मालिङ्गो , तथा निगालो पाइन्छ । त्यस्तै बहुमूल्य औषधिहरु जस्तै विखमा, पाखनवेत, चिरैतो, खोकिम, हाडजोड, वूढोओखति, मजिटो आदि पाइन्छ । यसरी पाँच ब्लकमा विभाजन गरी पायक पर्ने ब्लकलाई नजिकमा रहेको उपभोक्ताहरुले बढी व्यवस्थापन गर्ने र उपयोग पनि उनीहरुले नै गर्ने चलन छ, भने नजिको ब्लकबाट प्राप्त गर्न नसकिने अन्य आवश्यक वनस्पति भने जुनसुकै ब्लकबाट पनि वन नीति नियम अनुसार उपभोग गर्ने चलन रहेको । मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनको सम्पूर्ण रेखदेख व्यवस्थापन उपभोक्ता समूहद्वारा गर्दै आएको पाइन्छ । सबै समूहले पालो बाडेर वन अनुगमन गर्ने, सिजन अनुसारको वनमा आवश्यक नीति निर्माण गरी

नियमानुसार काम गर्ने, वन रक्षकलाई वनबाट भएको आम्दानीबाट तलब भत्ता उपलब्ध गराउने, जिल्ला वन कार्यालय मार्फत प्राप्त सुविधाहरु मिलेर सम्पूर्ण वन व्यवस्थापनको आवश्यकतानुसार योजना निर्माण र कार्यान्वयन समेत स्थानीय उपभोक्ता समूहद्वारा नै गर्दै आएको पाइन्छ । उक्त वन समितिको नेतृत्व शुरु देखि हालसम्म श्री डिल्लीराम दुलालले निरन्तर रुपमा गर्दै आएको पाइन्छ ।

४.३ मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनको उद्देश्य

नेपालमा संचालित सामुदायिक वनको लक्ष्य तथा उद्देश्य राष्ट्रिय स्तरमा जे जस्तो भएपनि लुङरुपा २ मा संचालित सामुदायिक वनको उद्देश्य तथा लक्ष्य यस प्रकार रहेका छन् :

- (१) लुङरुपा २ मा विगत धेरै लामो समयबाट विनासतिर उन्मुख वनजंगलको संरक्षण गर्नु ।
- (२) वन सम्बर्द्धन र सुरक्षाका साथै उचित प्रयोग गर्नु ।
- (३) प्राकृतिक सन्तुलन कायम गर्ने, प्रविधिको विकास गरी वनलाई वैज्ञानिक र व्यवहारिक रुपमा व्यवस्थापन गर्नु ।
- (४) वन पैदावारको आपूर्ति गरी समुदायको आर्थिक विकासमा सहयोग पुऱ्याउनु ।
- (५) वन विकासमा व्यापक जनसहभागिता जुटाउनु ।
- (६) गरीबी निवारण कार्यक्रमलाई अभि प्रवाहकारी रुपमा संचालन गर्ने ।
- (७) वन विकास सम्बन्धी विविध प्रभावकारी कार्यक्रमहरु संचालन गरी वन विकास, संरक्षण एवं सदुपयोगमा व्यवहारिक एवं वैज्ञानिक नीति निर्माण गर्दै समग्र वन क्षेत्रलाई व्यवस्थित गर्नु ।

४.४ सामुदायिक वन संचालनार्थ निर्मित नियमहरु

उक्त सामुदायिक वन मानव उपयोगको दृष्टिबाट अत्यन्तै उपयोगी वनको रुपमा चिनिन्छ । त्यसकारण त्यस वन इलाकाभित्र प्राप्त वनपैदावार तथा वन्य जन्तुहरुलाई भविष्यसम्म जोगाई राख्न र

त्यस क्षेत्रका उपभोक्ताहरुको जीवन स्तर उन्नत तथा समृद्ध बनाई चौतर्फी विकास गर्नका निम्ति यस प्रकारका वन नियमहरु निर्माण गरी वन व्यवस्थापनको निश्चित उद्देश्य सहित सामुदायिक वन व्यवस्थापनमा लागेको पाइन्छ ।

१. वन विनासका मुख्य कारण आगजनी, चरिचरण, खोरीप्रथा रोकी प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण गर्न वन व्यवस्थापनको नियम लागु गर्नु ।
२. कुनै नागरिकले पनि वनजंगल (सामुदायिक वन) आसपासमा जुनसुकै प्रयोजनको लागि पनि आगो बाल्न नपाइने ।
३. सामुदायिक वन समितिको विना अनुमति कसैले पनि हरियो रुख ढालफाँड गर्न नपाउने ।
४. हरेक वर्ष प्रत्येक उपभोक्ता समूहका सदस्यहरुले अनिवार्य रुपमा वृक्षारोपण कार्यमा सहभागि हुनपर्ने ।
५. वनबाट प्राप्त आय समूह तथा गाउँ टोल, स्कुल, खानेपानी, बाटो निर्माण, जस्ता सामाजिक कार्यमा प्रयोग गर्ने ।
६. वन्यजन्तु तथा पक्षिहरु संरक्षणको लागि विशेष व्यवस्था गर्न र चोरी शिकारीबाट बचाउन सामुदायिक वनले विशेष कार्यक्रम अगाडि सार्ने ।
७. विभिन्न जडीवुटी (औषधी जन्य) वनपैदावारको उचित संरक्षण, विस्तार एवं व्यवस्था गर्न अझ व्यवस्थित रुपमा विस्तार गर्न उपयुक्त क्षेत्रमा जडीवुटी खेती गर्नमा उपभोक्ताहरु उत्साहित गराउने ।
८. ना अनुमति जडीवुटी संकलन कार्यलाई रोक लगाउने ।
९. वन पैदावारबाट संकलित रकम वैकमा जम्मा गर्ने र कूल आयको २५% रकम उक्त सामुदायिक वन विकासमा नै खर्च गरी वन व्यवस्थापन पक्षलाई मजवुत बनाउँदै लाने ।
१०. आवश्यक काठ दाउरा, घाँस प्रयोग, चरिचरण तथा जडीवुटी संकलन, समितिको विना अनुमति गर्न नपाइन्ने ।

११. वन अनुगमन कार्य सबै उपभोक्ता समूहद्वारा चक्रिय प्रणालीद्वारा बाह्रै महिना गर्ने ।

४.५ वन कार्यालयद्वारा भएका सहयोगहरु

आर्थिक वर्ष २०५१/०५२ देखि पाँचथर जिल्ला वन कार्यालयद्वारा सामुदायिक हित एवम् जिल्लाको समग्र वन पैदावारमा स्थानीय उपभोक्ता समूहलाई आत्मनिर्भर बनाउने र अवस्था विग्रिएको वन जंगलको अवस्थामा सुधार ल्याउने, वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्ने, गरीबीको रेखामुनिको जनताहरुलाई बढी फाइदा पुऱ्याउने उद्देश्यका साथ मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक एवं अन्य वन विकास सम्बन्धी निम्नानुसारका कार्यक्रमहरु संचालन गर्दै आएको पाइन्छ ।

१. वन क्षेत्रको पहिचान एवं प्रारम्भिक सर्वेक्षण ।
२. समूह गठन तथा कार्ययोजना निर्माण ।
३. समूहलाई वन हस्तान्तरण ।
४. सामुदायिक, निजी, सरकारी तथा कबुलियती वन सिमाङ्कन ।
५. सामुदायिक एवं अन्य वन परिचयात्मक गोष्ठी ।
६. जग्गा विकास तालिम ।
७. नर्सरी व्यवस्थापन ।
८. नर्सरी व्यवस्थापन सहयोग ।
९. सामुदायिक वन क्षेत्र अनुगमन गोष्ठी ।
१०. प्लानिङ्ग एवं रिभ्यू गोष्ठी ।
११. रेकर्ड किपिङ्ग तालिम ।
१२. वन अध्ययन भ्रमण कार्यक्रम ।
१३. सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको कार्य मूल्याङ्कन तथा पुरस्कार वितरण ।
१४. वन विकास सम्बन्धी प्रचार प्रसार सामग्री प्रकाशन एवं वितरण ।

१५. गैर सरकारी संघ संस्था सम्बन्धी गोष्ठी, सेमिनार संचालन र व्यवस्थापन ।
१६. जडीवुटी सम्बन्धी गोष्ठी सञ्चालन ।
१७. वन भवन निर्माण, वन महोत्वसव, विरुवा उत्पादन तथा उपभोक्ता समिति र समूहद्वारा संचालन गरिने वन सम्बन्धी रचनात्मक विविध कार्यहरुमा प्रत्यक्ष रुपमा सक्रिय सहयोग र सहभागिता जनाउँदै आएको पाइन्छ ।

४.६ वनको बनावट तथा अवस्था

४.६.१ रुखका प्रजातिहरु

यस खण्डमा मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन विकास तथा बनावट बारेमा फरक फरक तीन स्थानमा अवस्थित ब्लकको तुलनात्मक रुपमा अध्ययन गरिएको छ ।

उक्त सामुदायिक वनको भित्ते ब्लक वनमा वान्टे र खस्रु जातका वनस्पतिका रुखहरुको घनत्व बढी रहेको छ । गुराँस र अंगेरी जातका रुखहरुको घनत्व केही कमरहेको छ । ठूलोडुँड वनमा भने पाँचथरमै चर्चित र मानव उपयोगी रुखहरु खासगरी ढयाङ्ग्रे सल्ला, वान्टे, लाली गुराँसको प्रधानता रहेको छ । छिन्टापु वनमा भने गोब्रे सल्ला, भोजपत्र, तथा लोड सल्लाको घनत्व बढीरहेको छ ।

४.६.२ वनको घनत्व

वन कति समय सम्म टिक्छ भन्ने अनुमान वनको घनत्वबाट मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । एक रुखबाट अर्को रुखको दुरी नै वन जंगलको घनत्व हो । भित्ते, ठूलोडुँड र छिन्टापु वनको नमुना छनौटको आधारमा प्राप्त परिणामलाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ६

प्लट अनुसार रुखहरु बीचको घनत्व

रुखका प्रजाति	भित्ते वन		ठूलो डुड वन		छिन्टापु वन	
	घनत्व	प्रतिशत	घनत्व	प्रतिशत	घनत्व	प्रतिशत
गुराँस	४४	१९.३८	११३	३७.२९	१००	२३.०९
ढयाङ्ग्रे सल्ला	-	-	६९	२२.७७	१६३	३७.६४
खराने	७	३.०८	१३	४.२९	२५	५.७७
भोजपत्र	-	-	६९	२२.७७	५७	१३.१६
वान्टे	३८	१६.७४	-	-	-	-
खसु	६९	३०.४०	-	-	-	-
कोटलिङ्गा	२५	११.०१	-	-	-	-
भिगाने	-	-	७	२.३१	१३	३.००
अन्य	२५	११.०१	-	-	-	-
	१९	८.३७	३२	३२	७५	१७.३२
जम्मा	२२७	१००	३०३	१००	४३३	१००

श्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०५८ ।

उक्त तालिका ६ मा भित्ते, ठूलोडुँड र छिन्टापु वनको घनत्वलाई तुलनात्मक रूपमा देखाइएको छ । तीनवटा प्लट मध्ये सबै भन्दा कम घनत्व भित्ते वनको रहेको छ । भित्तेवनमा २७७ रुख, ठूलोडुँड वनमा ३०३ र छिन्टापु वनमा ४३३ रुखहरु प्रति हेक्टर रहेको छ । यसरी भित्तेवनको घनत्व कम र अन्यको बढी हुनुमा मानव क्रियाकलाप नै रहेको छ । भित्तेवनको आसपासमा वस्ती बढी हुनाले कम घनत्व रहेको हो ।

सबै भन्दा अत्याधिक घनत्व भएको छिन्टापु वन र मध्यम घनत्व ठूलोडुँड वनमा रहेको देखिन्छ । मानव अतिक्रमण हुनाले यसो भएको हो । सबैभन्दा बढी घनत्व अंगेरी, गुराँस र ढयाङ्ग्रे सल्लाको देखिन्छ ।

तालिका ७

प्लट अनुसार रुखहरुको घनत्व

रुखका प्रजाति	भित्ते वन		ठूलो डुड वन		छिन्टापु वन	
	घनत्व	प्रतिशत	घनत्व	प्रतिशत	घनत्व	प्रतिशत
गुराँस	७००	२०.००	२००	१२.५०	४०.०	३३.३३
ढयाङ्ग्रे सल्ला	-	-	१००	६.२५	-	-
खराने वान्टे	७००	२०.००	२००	१२.५०	४००	३३.३३
कोटलिङगा	७००	२०.००	-	-	-	-
काउलो	-	-	८००	५०	३००	२५.००
भिङ्गाने	८००	२२.८६	-	-	-	-
अन्य	५००	१४.२९	-	-	-	-
	१००	२.८६	३००	१८.७५	१००	८.३३
जम्मा	३५००	१००	२०००	१००	१२००	१००

श्रोत: स्थलगत अध्ययन (२०५८)

भित्ते वनको घनत्व अन्य जंगलको तुलनामा अत्यधिक पाइएको छ । उक्त वनको घनत्व प्रति हेक्टर ३५०० रहेको छ । यसले घनत्व र छनौट बीचको अन्तर सम्बन्ध पनि देखाइएको छ ।

तालिका ८

प्लट अनुसार वेर्नाको घनत्व

रुखका प्रजाति	भित्ते वन		ठूलो डुड वन		छिन्टापु वन	
	घनत्व	प्रतिशत	घनत्व	प्रतिशत	घनत्व	प्रतिशत
गुराँस	४०००	४३.४८	८००	२२.२२	८००	१६.६७
वान्टे	२८००	३०.४३	-	-	-	-
भिङ्गाने	२०००	२१.७४	-	-	-	-
खराने	-	-	२४००	६६.६७	४०००	८३.३३
अन्य	४००	४.३५	४००	११.११	-	-
जम्मा	१२००	१००	३६००	१००	४८००	१००

श्रोत: स्थलगत अध्ययन (२०५८)

तालिका ८ मा भित्तेवन, ठूलोडुँड र छिन्टापु वनको विरुवाको घनत्वलाई प्रस्तुत गरिएको छ । भित्तेवनमा अन्य वनको तुलनामा उच्च घनत्व रहेको छ ।

४.६.३ प्रजातिको अस्तित्व

ठूलोडुँड सामुदायिक वन क्षेत्र भित्र पर्ने ३ वटा भित्ते, ठूलोडुँड र छिन्टापु वनमा कुन जातको रुखहरूको मुख्य प्रभाव रहेको छ । जसको तुलनात्मक विवरण तलको तालिकाद्वारा स्पष्ट पारिएको छ ।

तालिका नं.९

एक प्रजातिद्वारा अर्को प्रजातिमा पारेका प्रभाव

रुखको प्रजाति	भित्ते वन			ठूलो डुँड वन			छिन्टापु वन		
	जमिनको क्षेत्रफल व.मि.	प्रभुत्व व.मि.	%	जमिनको क्षेत्रफल व.मि.	प्रभुत्व व.मि.	%	जमिनको क्षेत्रफल व.मि.	प्रभुत्व व.मि.	%
गुराँस	५४९७	३.५	१२.४	२२२२१	१४	२०	६०७५	४	१०
ढयाङ्ग्रे	-	-	-	६९५६०	४३.५	६३	३७८३३	२४	६५
सल्ला	-	-	-	१५२६०	९.५	१४	३५७५	२	६
भोजपत्र	-	-	-	-	-	-	-	-	-
अंगेरी	१४३७९	९	३२.४	-	-	-	-	-	-
खसु	१०२५०	६.५	२३	-	-	-	-	-	-
वान्टे	७८४२	४.३	१६.८	-	-	-	-	-	-
	६८४२	४.३	१५.४	३४२६	२	३	१०७५३	७	१९
जम्मा	४४४०४	२८	१००	११०४६७	६९	१००	५८२३६	३७	१००

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०५८

तालिका ९ बाट के स्पष्ट भएको छ भने ठूलोडुँड वनमा ढयाङ्ग्रे सल्लाको प्रभुत्व सबैभन्दा बढी रहेको छ । जहाँ ४३.५ वर्ग मी. रुखहरू रहेको छ भने ठूलोडुँड वनमा पनि ढयाङ्ग्रे सल्लाकै बाहुल्यता रहेको छ । भित्तेवनमा अंगेरीको प्रभुत्व रहेको छ अर्थात् यसले बढी ढाकेको छ ।

अध्याय पाँच

वन पैदावारको उपयोग, फाइदा तथा बेफाइदा

मानव व्यवहार संचालन गर्न सबैभन्दा प्रमुख भूमिका वन पैदावारको रहेको छ । त्यही कारण वन विकासको प्रमुख बाधक मानिस वन पुगेको भएता पनि वन विकासको मुख्य तत्व पनि मानिस नै सावित छ । वन पैदावार गतिशिल प्राकृतिक स्रोत हो । प्राकृतिक विनासको मुख्य विशेषता नै मानिस वा मानवीय क्रियाकलाप हो । प्राकृतिक संरक्षण, उपभोग तथा विनासले भूमण्डल कै वातावरणीय अवस्थितिमा परिवर्तन हुने गर्दछ । यसरी जंगल परिवर्तन हुनुमा वन जंगलको नजिकमा मानव वस्ती वस्नु नै हो । साधारणतया वन संरक्षण र विनासमा मानव क्रियाकलाप नै प्रमुख वन पुगेको छ । त्यसकारण मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनको उपभोग, विकास, संरक्षण साथै अनियमित प्रयोगको कारण वन विनास हुँदै जानुमा पनि त्यस क्षेत्रमा वसोवास गरेको मानव वस्ती र मानवीय क्रियाकलाप नै हो । तसर्थ उक्त सामुदायिक वन पैदावारको उपयोग, फाइदा, बेफाइदा तथा अन्य वन सम्बन्धी क्रियाकलापहरूलाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ सामुदायिक वनका प्रत्यक्ष फाइदाहरू

५.१.१ दाउराको प्रयोग

मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनबाट बढी रुख खपत हुँदै जानुको प्रमुख कारण उपभोक्ताहरूलाई आवश्यक दाउरा संकलन र प्रयोग नै हो । त्यस क्षेत्रको प्रमुख शक्तिको स्रोत नै दाउरा हो । त्यस जंगलमा दाउराको लागि बढी उपयोगी जातका रुखहरू पाइन्छन् । वार्षिक रूपमा एक घर परिवारले कति दाउरा संकलन गर्दछन् र दाउराको प्रयोगबाट उपभोक्तालाई विशेष फाइदा पुगेको छ, भन्ने तथ्य तलको तालिकाबाट स्पष्ट हुन्छ ।

तालिका १०

प्रति घरधुरी वार्षिक रुपमा दाउरा र अन्य वनस्रोत उपयोग

वनको प्रकार	प्रतिघरधुरी (के.जि.)	प्रतिशत	प्रतिगोठ (के.जि.)	प्रतिशत
सामुदायिक वन	१७७९	४७	२०३०	८७
व्यक्तिगत तथा अन्य जंगल	१९९४	५३	२६५	१३
जम्मा	३७७३	१००	२२९५	१००

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०५८

प्रस्तुत तालिका १० मा प्रतिवर्ष प्रतिघर परिवार ३७७३ किलोग्राम र गोठमा २२९५ किलोग्राम दाउरा खपत भएको देखाएको छ । व्यक्तिगत जंगलमा भन्दा बढी सामुदायिक वनबाट दाउरा उत्पादन गर्ने चलन समेत उक्त तालिकाबाट प्रष्ट भएको छ । यस क्षेत्रमा जुम्लामा भन्दा बढी दाउरा प्रयोग भएको देखिन्छ । १२०० किलोग्राम जुम्ला र स्याङ्जामा १०१६ किलोग्राम मात्र प्रयोग भएको देखिन्छ (तिवारी, २००१, खनाल, २००२) ।

गाउँमा ४७% र खर्क क्षेत्रमा ८७% दाउरा सामुदायिक वन क्षेत्रबाट उपलब्ध भइरहेको पाइन्छ । यसरी दाउरा प्रयोगमा आउने रुखहरु खसु, बान्टे, अंगोरी, गुराँश, खराने, अँगारे लगायत अन्य जातका पर्दछन् ।

५.१.२ घाँस संकलन

मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन उपभोक्ता समुदायको सहायक व्यवसाय नै पशुपालन हो । यस क्षेत्रमा प्रत्येक घरमा प्रायजसो गाई भैसी, भेडा, बाखा पालन गर्ने चलन छ । ४७% पशुपालन गाउँका खर्क क्षेत्रमा हुने गर्दछ । गाउँमा भैसी मात्र बाह्रै महिना पालिन्छन् । सात महिना खर्कमा पशुपालन गरिन्छ र ठण्डी समयमा बेंसी तिर गोठ भार्ने चलन छ । यसरी समग्र पशुपालनको लागि आवश्यक चरण र

घाँस पातको उपलब्ध गराउनु पर्ने हुँदा मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन चरिचरण र घाँस संकलनको निम्ति उपभोक्ताहरुलाई विशेष फाइदा पुगिरहेको देखिन्छ ।

५.१.३ काठ चिरानी तथा विक्री

सामुदायिक वनबाट घर, गोठ, पुल निर्माणका लागि आवश्यक काठहरु भ्याल, ढोका, पट्टाई, सरा छादन, तथा सार्वजनिक भवनहरु सरकारी कार्यालयहरु निर्माण गर्दा आवश्यक सामग्री वनजंगल बाटै त्यस क्षेत्रमा आपूर्ति गरिन्छ । गाउँघरमा आवश्यक धनसार, पशुपालक कृषकलाई नभइ नहुने सामग्री टोलुड, लाजिम, डोल, दूदेरो, ठेकी, गाईवस्तु व्यवस्थित गर्न गोठ, ग्वाली, घोचा, किला सबै त्यस क्षेत्रको सामुदायिक वनजंगलबाट आपूर्ति गरिन्छ । यसरी मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनबाट अत्याधिक मात्रमा फाइदा पुगेको पाइन्छ । त्यस क्षेत्रमा गाउँलेले ६०% भन्दा बढी सामुदायिक वनबाटै आपूर्ति गर्दछन् भने खर्क क्षेत्रमा १००% नै निर्माण सामग्री सामुदायिक वनबाटै आपूर्ति गर्दै आएको पाइन्छ । एउटा घरमा आवश्यक सम्पूर्ण काठपात निर्माण गर्दा दुई-तीनवटा ठूला-ठूला रुखहरु नष्ट गर्नु पर्ने हुन्छ । जुन स्थानमा रुख ढालिन्छ त्यस वरिपरि अन्य थुप्रै वोट विरुवाहरु नष्ट हुनाले समेत काठ निर्माण कार्यले सामुदायिक वन विनासमा सहयोग पुऱ्याइरहेको हुन्छ । तसर्थ उपभोक्ताहरुले रुख ढाल्दा सचेत हुनुपर्ने र वन संरक्षणमा विशेष भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.१.४ अन्य फाइदाहरु

मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनबाट स्थानीय उपभोक्ताहरुलाई पुगेको प्रत्यक्ष फाइदाहरु:

१. घर, स्कूल तथा गोठ निर्माण सामग्री प्राप्त हुनु ।
२. नेपाली कागज तथा चोया आधारित घरेलु उद्योगका कच्चा पदार्थ उपलब्ध हुनु ।
३. समयानुसार रोजगारी पाउनु ।

४. पशुपालन व्यवसाय संचालनमा सहयोग पुग्नु (घाँस तथा चरिभचरणको) व्यवस्था सहज वन्नु ।
५. जडीबुटी संकलन र विक्रिबाट थप आर्थिक आर्जन हुनु ।
६. आवश्यकतानुसार घर निर्माण सामग्री निकासी गरी समुदायकै आय वृद्धि गर्नु ।
७. सामुदायिक वन विस्तारले भू-संरक्षणको रोकथाम हुनु ।
८. वन्यजन्तु वृद्धि हुनाले पर्यटकीय क्षेत्रको सम्भावना बढनु ।
९. वन संरक्षण हुनाले तेलहन जातको वनस्पतिबाट स्थानीय समुदायको घ्यू तेलको न्यूनतम समस्या समाधान हुनु ।
१०. हरेक उपभोक्ता सदस्यले निश्चित रकम कोषमा जम्मा गर्ने हुँदा सामुदायिक वन विकासको अतिरिक्त विद्यालय, बाटो, पिउने पानी संचालन गर्न समेत आर्थिक रुपमा प्रत्यक्ष फाइदा पुग्दै आएको छ ।
११. कृषि उत्पादन वृद्धिको लागि कम्पोष्ट मल निर्माण सामग्री सोत्तर पत्तकर प्रयाप्त मात्रामा हुनु आदि ।

५.२ सामुदायिक वनबाट हुने अप्रत्यक्ष फाइदाहरु

मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनबाट स्थानीय उपभोक्ताहरुलाई प्रत्यक्ष फाइदका अलवा निम्नानुसारका केही अप्रत्यक्ष फाइदाहरु पनि पुगिरहेको छ:

१. प्राणी जगतलाई आवश्यक अक्सिजन प्राप्त हुनु ।
२. स्वच्छ, स्वस्थ वातावरण कायम हुनु ।
३. प्रयाप्त मात्रामा वर्षा गराउनु ।
४. भल, पहिरो, बाढी (क्षयिकरण) हुनबाट बचाउनु ।
५. सामुदायिक वन क्षेत्रको प्राकृतिक सौन्दर्यता बढाउनु ।
६. पानीको श्रोत वृद्धि हुनु आदि ।

५.३ स्रोत परिचालन तथा आय आर्जन

मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनद्वारा स्थानीय उपभोक्ता समूहमा हस्तान्तरण गरेको शुरुको समयमा जि.व.का. मार्फत वन रक्षक एक जनालाई आवश्यक रकम उपलब्ध गराउँदै आएकोमा पछिल्लो चरणमा त्यो रकम सम्पूर्ण रोकिदिएको छ । हाल वन रक्षकको मासिक तलव रोकिएपछि सम्पूर्ण उपभोक्ता समूहले नै पालैपालोको आधारमा सो कार्य गरिरहेका छन् । यस वनको आयश्रोत जिल्ला वन कार्यालय, गा.वि.स. तथा विभिन्न गैर सरकारी संघ संस्थाहरु रहेका छन् । उक्त संस्थाहरुबाट सामुदायिक वन कार्यालय निर्माणको लागि आर्थिक वर्ष २०५५/०५६ मा ३ लाख बराबरको नगद तथा जिन्सी सहयोग उपलब्ध गराएको थियो । जसले गर्दा स्थानीय उपभोक्ताहरुलाई सामुदायिक वन भवन निर्माणमा कम आर्थिक भार मात्र परेको थियो । जुन सहयोग मेची पहाडी विकास योजना अन्तरगत उपलब्ध गराइएको थियो ।

गैर सरकारी तथा सरकारी संघ संस्थाको अतिरिक्त उपभोक्ता परिवारले वन पैदावार प्रयोग गरेवापत निश्चित रकम समुदाय तथा वन समितिको कार्यालयमा बुझाउनु पर्दछ । गोठ पालक कृषकले चरिचरण वापत, काठ, दाउरा, घाँस, जडीवुटी, नर्सरीबाट उत्पादित विरुवा विक्रि वितरणबाट रकम संकलन गरी सोही समूहको विकास कार्यमा आवश्यकतानुसार लगानी समेत गरिदै आएको पाइन्छ । स्थानीय उपभोक्ता समूहले आफैँ उपभोग्य वनपैदावारको कर तथा मूल्य निर्धारण समेत गरी समानुपातिक प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ । फरक फरक जातको वन पैदावारहरुको उपयोगिता तथा महत्वअनुसार कर निर्धारण गरेको देखिन्छ । जसलाई उदाहरण स्वरूप तलको तालिकाद्वारा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ११

आ. व. २०५७/०५८ मा काठ बिक्रीबाट प्राप्त आय

काठको जाति	दर (रु.प्र. क्यू.फि.)	क्यू. फि.	जम्मा रकम रु.
ओखर	२००	४००	८००००
चाँप	१५०	३००	४५०००
कटुस	२०	५०	१०००
सल्ला	१५	५०	७५०
अन्य	२	१०	२०
जम्मा			१२६७७०

स्रोत: मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन कार्य योजना, २०५७/०५८ ।

यसरी उपभोक्ता समूह र उपभोक्ता बाहिरको समूहलाई काठ (घर निर्माण) सामग्री प्रयोग गरेवापत फरक फरक दरमा लिने आर्थिक नीति सामुदायिक वनको रहेको छ । चाँप र ओखरबाट सबभन्दा बढी रकम जम्मा भएको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०५७/५८ मा जम्मा रु.एकलाख छब्बीसहजार सातसय सत्तरी रुपैया उक्त वनबाट प्राप्त भएको देखिन्छ ।

दाउरा, घाँस, सोत्तर तथा सडे गलेका ढलेका रुख, हाँगाविगा संकलनमा भने रु. २५ मात्र प्रति परिवारले वार्षिक रुपमा आर्थिक कर जम्मा गर्दछन् । तर काठको लागि प्रयोग गर्दा चाही १०० क्यू.फि. भन्दा मात्र भएमा कार्य समितिको निर्णयद्वारा मूल्य तथा कर निर्धारण गरी वितरण गर्ने नियम समेत रहेको छ । सो सामुदायिक वनबाट उत्पादित वन पैदावार र संकलनको समयवधि निम्न तालिकाद्वारा स्पष्ट पारिएको छ ।

तालिका १२

वन पैदावारको प्रकार र संकलन

वन पैदावारको किसिम	संकलन समय	उपयोग प्रक्रिया
	सधैं	सबै ब्लकमा
दाउरा	मंसिर-बैशाख	वार्षिक रुपमा चक्रीय प्रणली अनुसार
कृषि सामग्री	मंसिर -बैशाख	वार्षिक रुपमा चक्रीय प्रणली अनुसार
काठका अन्य सामग्री	मंसिर -बैशाख	वार्षिक रुपमा चक्रीय प्रणली अनुसार
कोइला	मंसिर -बैशाख	वार्षिक रुपमा चक्रीय प्रणली अनुसार
डाले घांस	मंसिर-बैशाख	वार्षिक रुपमा चक्रीय प्रणली अनुसार

स्रोत: मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन कार्य योजना, २०५७।०५।८ ।

प्रस्तुत तालिकाद्वारा उपभोक्ता समूहलाई आवश्यक उत्पादित वनश्रोत तथा साधन सबै ब्लकमा सबै मौसममा जम्मा गरी प्रयोग गर्ने चलन रहेको तथ्यलाई देखाइएको छ । वन पैदावार जम्मा गर्ने मुख्य मौसम भने मंसिरदेखि चैतसम्म रहेको छ भने अन्य आवश्यक सामग्री संकलन कार्य पनि सोही मौसममा खुल्ला गर्ने प्रचलन छ । वनबाट प्राप्त हुन आएको रकम वनको खातामा जम्मा गरी पूनः आवश्यकतानुसार वन विकास र अन्य सामाजिक कार्य (स्कूल, खानेपानी, बाटोघाटो) संचालनमा उपयोग गर्दै आएको देखिन्छ ।

५.४ सामुदायिक वनका बेफाइदाहरु

मकैबारी ठूलो डुँड सामुदायिक वनको स्थानीय जनतामा फाइदा नै बढिरहेको छ । तापनि केही अपवाद स्वरुप थोरवहुत बेफाइदा भएको कुरा स्थानीय जनताहरुको रहेको छ । त्यस्ता बेफाइदाहरु यसप्रकार रहेका छन् :

१. वनजंगलको आसपासमा ओभ्नेलको कारण उत्पादनमा ह्रास आउनु ।
२. हिंस्रक वन्य जन्तु (बाघ, भालुले) स्थानीय जनताको पशु नष्ट गरिदिनुका साथै जंगलको नजिकको वस्तीमा खेतीपाती समेत नष्ट गरिदिने र भयवित वातावरणमा वस्नुपर्ने ।

अध्याय छ

वन व्यवस्थापन तथा चुनौति

मानव जीवन संचालनको निम्ति वन जंगल अपरिहार्य प्राकृतिक श्रोत हो । अझ नेपालको ग्रामीण भू-भागको कृषि प्रणाली संचालनमा त वनश्रोत अनिवार्य शर्त हो । मानिस वाँच्नको निम्ति नभइ नहुने तत्व अक्सिजनदेखि घर, उद्योग धन्दा, निर्माण सामग्री, पशुपालन संचालन गर्न, खेतीपाति संचालन गर्न आवश्यक औजार निर्माण गर्न, इन्धन संकलन र प्रयोग गर्न उपभोक्ता समूहहरूले सचेत रूपमा सामुदायिक वन व्यवस्थापनमा जोड दिंदै आएको पाइन्छ । सामुदायिक वनको महत्वलाई स्थानीय स्तरमा जनताद्वारा राम्ररी बुझेर वन व्यवस्थापन गर्न थाले पश्चात सरकारले पनि सामुदायिक वन कार्यक्रम विस्तार गर्ने क्रममा मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन जिल्ला वन कार्यालय पाँचथरले स्थानीय उपभोक्ता समूहलाई हस्तान्तरण सन् १९९७ मा गरेको हो । सामुदायिक वन नीति तथा कार्यक्रम नेपालमा सफल बन्दै आएको छ । जसको कारण १३ लाख घरपरिवार सामुदायिक वनबाट लाभान्वित भएका छन् भन्ने भनाई सामुदायिक वन महासंघको रहेको छ । त्यस्तै पाँचथर जिल्लाको ७०% र उक्त अध्ययन क्षेत्रको ९०% उपभोक्तालाई प्रत्यक्ष फाइदा पुग्दै आएको हुनाले उक्त सामुदायिक वन व्यवस्थापनमा सबैको सहभागिता रहेको पाइन्छ ।

६.१ वन व्यवस्थापन कार्यमा स्थानीय जनताको भूमिका

मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनलाई उचित व्यवस्थापन गरी यसको संरक्षण, सम्वर्द्धन र विकास गर्नुका साथै बढ्दो वन विनास कार्यबाट बचाउन स्थानीय उपभोक्ता तथा कार्यकारीणी समितिद्वारा निम्नानुसारका केही वनसम्बन्धी प्रभावकारी उपायहरू (कदमहरू) संचालन गर्दै आएको पाइन्छ :

१. नियमित वन निरीक्षण, घुम्ति समूह निर्माण र वन अनुगमन ।

२. वनपैदावार तथा वन्यजन्तु र जडीवुटी तस्करी कार्यमा रोक ।
३. वन फडानी र वनआसपासमा वसाईसराई नियन्त्रण ।
४. चैत्र वैशास महिनामा अग्नी रेखा निर्माण गर्नु ।
५. चरिचरण, गोठ पालन, डाले घाँस संकलन, काठ निर्माण कार्यमा निश्चित मापदण्ड तोक्नु ।
६. आवश्यकतानुसार वनसम्बन्धी गोष्ठी, सेमिनार, तथा तालिम संचालन गर्नु ।
७. उपभोक्ता सदस्यहरुलाई अन्य सामुदायिक वन क्षेत्रमा अध्ययन भ्रमणमा लानु ।
८. सरकारी तथा गैर सरकारी संघ संस्थाहरुसँग आवश्यक सम्बन्ध कायम गरी आर्थिक श्रोत जुटाई सामुदायिक वन विकास कार्यमा लगानी गर्नु ।
९. विभिन्न श्रोतबाट प्राप्त रकम वैकमा जम्मा गरी समुदायको आर्थिक वृद्धि गर्नु ।
१०. नर्सरी उत्पादन, वृक्षारोपण जस्ता कार्यहरु समयानुसार संचालन गर्नु आदि जस्ता कार्यहरु संचालन गर्दै सामुदायिक वन संरक्षणमा स्थानीय जनताले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएका छन् ।

६.२ वन व्यवस्थापनमा उपभोक्ताद्वारा गरिएका प्रतिवद्धताहरु

उक्त सामुदायिक वनलाई व्यवस्थित एवं सुदृढ बनाउनका लागि निम्नानुसारका प्रतिज्ञा तथा प्रतिवद्धताहरु उपभोक्ता समूहद्वारा गरिएको छ :

१. सामुदायिक वन कुनै व्यक्ति वा संघ संस्थाहरुलाई भाडामा नदिने ।
२. खेतीपातीको प्रयोग गर्न भस्मे (खोरिया) फाँडन नदिने ।
३. सामुदायिक वनक्षेत्र भित्र चिया एवं अन्य योजना सञ्चालनमा रोक लगाउने ।

४. स्थानीय उपभोक्ता परिवारहरूलाई स्थायी वसोवास गर्न वन्देज गर्ने ।
५. काठ व्यापारीहरूलाई यस सामुदायिक वनबाट कारोवार गर्न रोक लगाउने ।
६. सडक निर्माण कार्य गर्दा लापवाही र ख ढाल्न नदिने ।
७. सामुदायिक वन विकास तथा अनुक्रमन कार्यमा कटिबद्ध भएर लागि पर्ने, नलाग्नेलाई कडाइका साथ कारवाही गर्ने ।

६.३ वन संरक्षण र व्यवस्थापन

अध्ययन क्षेत्र भित्रको सामुदायिक वनलाई योजनावद्ध संरक्षण गर्नका लागि उपभोक्ता समिति र समुदायद्वारा २ किसिमका वन नितिहरू अवलम्बन गर्दै आएका छन् ।

१. सामुदायिक वन
२. व्यक्तिगत वन

उक्त २ प्रकारका वनहरू जिल्ला वन कार्यालयमा दर्ता गराई वन संरक्षणमा सम्बन्धित क्षेत्रका उपभोक्ताहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन् । सामुदायिक वन संरक्षणका लागि प्रत्येक घर परिवारका एक एक सदस्यहरूलाई संलग्न गराउने नीति रहेको छ । हरेक उपभोक्ता समूहलाई दैनिक आवश्यकीय वन पैदावारहरू सहजै उपलब्ध गराइन्छ । त्यस्ता दैनिक उपभोग्य वस्तुहरू दाउरा, घाँस, सोत्तर आदि विना समस्या उपभोक्ता समूहलाई उपलब्ध गराउनको साथै सम्पूर्ण सदस्यले सचेत रूपमा सामुदायिक वन संरक्षणमा सहभागिता जनाउँदै आउने गरेको पाइन्छ ।

मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन संरक्षण तथा व्यवस्थापनको लागि उक्त सामुदायिक वन समितिद्वारा वार्षिक तथा पंच वर्षे गुरु योजना तर्जुमा गरी वन संरक्षण एवं व्यवस्थापन कार्यमा लागेको पाइन्छ । २००२ देखि २००६ सम्मको मुख्य कार्य अर्न्तगत वन सफाइ, अग्नि रेखा निर्माण, वृक्षारोपण, चरिचरणको रोकथाम, घाँस, दाउरा, सोत्तर, पत्कर प्रयोग गर्ने तरिकामा नीति निर्माण गर्नका साथै हरेक

समूहले घुम्ति टोली बनाइ वन अनुगमन कार्यको माध्यमबाट वन व्यवस्थापन कार्यलाई मजबूत बनाइएको पाइन्छ । त्यस्तै वर्षा याममा आवश्यकता अनुसार वृक्षारोपण कार्य र नर्सरी उत्पादनमा जोड दिइएको पाइन्छ ।

मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनलाई आधुनिक ढंगले व्यवस्थापन गर्ने क्रममा १ हेक्टर जमिनको क्षेत्रमा एक नर्सरी व्यवस्थापन गरी वन विनासबाट हुने प्रभाव रोक्न वार्षिक रुपमा वृक्षारोपण, वन गोलमेड, विरुवा छास्ने, बूढो रुख निकाल्ने काम वर्षमा कम्तिमा १ जंगल योजनाबद्ध रुपमा व्यवस्थित गर्दै लाने योजना रहेको पाइन्छ । उक्त सामुदायिक वनमा अवैध जडीवुटी संकलन, चोरी शिकारी रोक्न निश्चित नियम बनाई कार्यान्वयन गर्दा गर्दै पनि त्यहाँ प्राप्त लोड सल्ला उचित संरक्षण र प्रयोगको अवैज्ञानिकताले लोप हुँदै गइरहेको स्थलगत अध्ययनमा पाइएको छ । तापनि लोड सल्ला संरक्षण तथा उचित व्यवस्थापन कार्यमा कार्य समिति तथा उपभोक्ता समूह सक्रिय रहेको पाइन्छ ।

६.४ वनबाट स्थानीय स्तरमा पुगेको सहयोग

नेपालको मध्य पहाडी एवं महाभारत लेकको उत्तरी भागमा यो वन रहेको कारण पनि महत्वपूर्ण वन पैदावारहरु पाइन्छन् । जसको महत्व बुझेर वन विकासमा उपभोक्ता समूहहरु सक्रिय भएको खण्डमा सामुदायिक वन विकास सम्बन्धी लुडरुपा २ मा निम्न प्रकारका सहयोगहरु प्राप्त भएको देखिन्छ :

१. स्थानीय जनताहरु वनपैदावारमा आत्मनिर्भरता हुनु ।
२. वन पैदावारमा आधारित उद्योगहरुको कच्चा पदार्थ आपूर्तिमा वृद्धि हुनु ।
३. पशुपालन व्यवसायमा सरलता एवं सहयोग पुग्नु ।
४. चरिचरणमा वृद्धि हुनु ।
५. कृषि उत्पादनमा वृद्धि हुनु ।

६. रोजगारमा (मौसमी) वृद्धि हुनु ।
७. सामूहिक वचतमा वृद्धि हुनु ।
८. महिला एवं स्थानीय किसानमा चेतना वृद्धि हुनु ।
९. महिला नेतृत्व विकासमा सहयोग पुग्नु ।
१०. सामुदायिक विकासमा सहयोग पुग्नु
११. साक्षरता एवं आर्थिक स्तरमा वृद्धि हुनु ।

६.५ सामुदायिक वनका चुनौति तथा विनासका कारण

उक्त सामुदायिक वन विनासको प्रमुख कारण त्यहाँका स्थानीय वस्ती नै हो । त्यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने मानिसलाई आवश्यक दाउरा, घर निर्माण सामग्री संकलन र प्रयोग पशुपालनको लागि र वनपैदावारमा आधारित घरेलु उद्योग सञ्चालन गर्नु, स्थानीय वन नियम कानूनको अपहेलना गरी जथावाभी वन प्रयोग गर्नाले उक्त वन विनासको क्रम रोकिएको छैन । खास वन पैदावारको प्रयोग यसप्रकार रहेको पाइन्छ ।

६.५.१ सजिव रुख खोप्ने कार्य

रुख खोप्ने कार्यले वन विकासको निम्ति बाधा पुऱ्याइरहेको पाइन्छ । सामुदायिक वनमा प्राप्त ठाडो रुख बचाउनको निम्ति उपभोक्ता समूहद्वारा उचित व्यवस्थापन गर्न सकेको देखिदैन । अध्ययन क्षेत्रमा गरेको सर्वेक्षण अनुसार जिवित रुख र खोपिएका रुखको संख्या र प्रतिशत निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १३

जिवित तथा खोपिएका रुखको विवरण

रुखको अवस्था	भित्ते वन		ठूलो डुँड वन		छिन्टापु वन	
	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
जिवित रुख	३५	७६	४८	८३	६९	८०
कोपेका रुख	११	२४	१०	१७	१७	२०
जम्मा	४६	१००	५८	१००	८६	१००

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०५८ ।

भित्ते वनमा २४% रुखहरु खोपिएको कुरा तालिका १३ बाट प्रष्ट हुन्छ । त्यस्तै छिन्टापु वनमा २०% खोपाइ अंश छ भने ठूलो डुँड वनमा १७% मात्र रुख खोपाइ देखिन्छ । सबैभन्दा बढी भित्ते वनमा र सबैभन्दा कम ठूलोडुँड वनमा रुख खोपाइ अंश हुनुको मुख्य कारण वन नजीक ग्रामीण वस्ती र मौसम अ नुसार गोठ राख्नेको संख्या बढी हुनाले भएको पाइन्छ ।

६.५.२ रुख कटाइ

स्थानीय जनताद्वारा आवश्यकता अनुसार विभिन्न जातका रुखहरु विभिन्न प्रयोजनको लागि काट्ने गरेका छन् । मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनको विभिन्न जातका महत्वपूर्ण वनस्पतिका रुखहरुको विनास भइरहेको छ । यसरी वार्षिक रुपमा लोप हुने क्रम उच्चदरमा रहेकोले सो कार्य वा रुख विनास हुने कार्यलाई नियन्त्रण नगरे उक्त वन मानवीय क्रियाकलापको कारण आगामी ३० वर्षभित्र उजाड हुने संभावना पनि देखिन्छ ।

तालिका १४

अध्ययन क्षेत्रका विनास भइरहेको रुखहरुको विवरण

रुखका प्रकार	भित्ते वन			ठूलो डुंड वन			छिन्टापु वन		
	छनौट रुख संख्या	काटिएका रुख संख्या	प्रतिशत	छनौट रुख संख्या	काटिएका रुख संख्या	प्रतिशत	छनौट रुख संख्या	काटिएका रुख संख्या	प्रतिशत
बान्टे	६	४	६७	-	-	-	-	-	-
खसु	४	४	१००	-	-	-	-	-	-
भिगने	४	२	५०	-	-	-	-	-	-
ढ्यांग्रे सल्ला	-	-	-	११	२	१८	०	०	७.३
कपासी	-	-	-	१	१	१००	-	-	-
अन्य	२१	१	५	४५	१	२	-	-	-
जम्मा	३५	११	३१.४	५७	४	८.३	६९	५	७.३

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०५८ ।

तालिका १४ बाट के प्रष्ट हुन्छ भने सबैभन्दा बढी वन विनास कार्य (३१.४%) भित्तेवनमा भएको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम विनास (७.३%) छिन्टापु वनमा भएको देखिन्छ ।

६.५.३ रुख घाइते पार्ने कार्य

वन विनासको घातक विधि घाइते पार्ने तरिका (प्रणाली) हो । स्थानीय उपभोक्ताहरुद्वारा घरको दैलो फलेक वनाउन ठूला-ठूला रुखहरु नरम छ की कडा छ, सजिलै ढोका फुटाउन सकिन्छ की सकिदैन भनेर अति गहिरो रुखमा खाडल पार्ने, रुख ढालेर छोडिदिने ढोल वनाउने कामले धेरै रुखहरु मरेका पाइन्छ । रुख घाइते पार्ने कार्यद्वारा रुख विनासमा कुन वनको कुन रुखहरु बढी प्रभावित छन् भन्ने तथ्य निम्न तालिकाद्वारा प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका १५
घाइते रुख संख्या र प्रतिशत

रुख प्रजाति	भित्ते वन			ठूलोडुंड वन			छिन्टापु वन		
	संख्या	घाइते संख्या	प्रतिशत	संख्या	घाइते संख्या	प्रतिशत	संख्या	घाइते संख्या	प्रतिशत
वान्टे	६	२	३३.३						४
खसु	४	२	५०						
ढ्यांग्रे सल्ला				११	४	३६.४	२६	५	१९.२
अन्य	२५	१	४	३७	२	५.४	४३	१	१.४
जम्मा	३५	५	१४.३	४८	६	१२.५	६९	६	९

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०५८ ।

भित्ते वनमा ५०% खसुका रुखहरु घाइते पार्ने काम भइरहेको छ भने त्यसै वनमा ३३.३% वान्टेका रुखहरु ढालफाडमा परेका छन् । ठूलोडुंड वनमा ढ्याङ्ग्रे सल्ला ३६.४% र छिन्टापु वनमा १९.२% मात्र घाइते पारेको देखिन्छ ।

६.५.४ रुखको बोक्रा उक्काउने कार्य

वन तथा रुख विनासको घातक तरिकाहरु स्थानीय वासिन्दाहरुले प्रयोग गरेको देखिन्छ । बोक्राउने कामद्वारा समेत यस सामुदायिक वन भित्रका रुखहरु मार्ने र मरेपछि प्रयोगमा ल्याउने गलत विधिको कारण समेत त्यस क्षेत्रका रुखहरु विनास भइरहेको पाइन्छ । आउदो वर्षको लागि दाउरा वाल्न, गोठ बनाउन, घर निर्माण सामग्री सप्लाई गर्दा फाइदा हुने आशामा रुख ढाल्ने काटने र सुकाउने प्रवृत्तिले समेत उक्त वन विनसमा ठूलो सहयोग पुगेको देखिन्छ । जसलाई निम्न तालिकाबाट थप प्रष्ट पारिन्छ ।

तालिका १६

विभिन्न वनमा बोक्रा उक्काइएका रुखको संख्या

रुख प्रजाति	भित्ते वन			ठूलोडुँड वन			छिन्टापु वन		
	जम्मा संख्या	बोक्रयाइएको संख्या	%	जम्मा संख्या	बोक्रयाइएको संख्या	%	जम्मा संख्या	बोक्रयाइएको संख्या	%
ढ्यांग्रे सल्ला				११	४	३६.४	२६	१	४
अन्य	३५	१	३	३७	१	३	४३	१	२.३
जम्मा	३५	१	३	४८	५	१०.४	६९	२	३

श्रोत: स्थलगत अध्ययन २०५८ ।

उक्त तालिकाबाट ३६% ढ्याङ्ग्रे सल्ला बोक्रा उक्काउने काम भएको ठूलोडुँड वनमा देखिन्छ । कारण खर्क (गोठ) नजिक भएकाले गर्दा र ४% वान्टेको बोक्रा उक्काइएको पाइन्छ । छिन्टापु वनमा ढ्याङ्ग्रे सल्ला ४% र अन्य २% रुखहरुको बोक्रा उक्काउने कार्य भइरहेको छ ।

६.५.५ जंगल फडानी

मकै बारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन विनासका कारणहरु स्थानीय मानव क्रियाकलाप नै हो र अध्ययन क्षेत्रको भित्ते, ठूलोडुँड र छिन्टापु वनका विभिन्न जातका रुखहरु किन र केको लागि बढी लोप भइरहेको छ भन्ने सम्बन्धमा तीनवटै वनको तुलनात्मक अध्ययन वा सर्वेक्षणमा प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा विस्तृत अध्ययन अध्याय पाँचमा नै गरिएको छ । तापनि यस शीर्षकमा खास खास वन फडानीबाट देखिएका वन विनासका पक्षहरु समग्रमा वुँदागत रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. घर निर्माण सामग्रीको अधिकतम प्रयोग हुनु ।
२. अव्यवस्थित पशुपालन व्यवसाय संचालन गर्नु ।
३. भल, बाढी, पहिरो (क्षयिकरण) को वैज्ञानिक रुपमा रोकथाम हुन नसक्नु ।

४. अग्नी रेखा निर्माणको उचित ज्ञान अनुभव नहुनु र दुर्घटनाबाट हुने आगलागीको नियन्त्रण गर्न नसक्नु ।
५. वन पैदावार प्रयोगमा निश्चित मापदण्डलाई कार्यान्वयन नगर्नु ।
६. व्यवसायिक रुपमा विभिन्न जात काठ चिरानीमा नियन्त्रण गर्न नसक्नु ।
७. डालेघाँस बाह्रै महिना जथावाभी काट्नु र अन्य रुखहरुको हाँगाहरु पनि दाउराको लागि अनावश्यक रुपमा काट्नु ।
८. जडीवुटी चोरी निकालिमा रोकथाम गर्न नसक्नु ।
९. लोड सल्ला ठेक्कादारलाई वेच्ने कार्य नियन्त्रण नगर्नु र सो सल्ला काट्ने ज्ञान नहुनु ।
१०. गाउँ आसपासमा वनजंगल फाडी खेती गर्ने कार्य पूर्ण प्रतिबन्ध नहुनु ।
११. घरेलु उद्योग सञ्चालन गर्न कच्चा सामग्री संकलनमा सामुदायिक वन नै उपयोग हुने गरेकोले समेत मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन विनासको तिव्र समस्या भएको पाइन्छ ।

उल्लिखित समस्याहरु सहीरुपमा समाधान गर्न नसक्नु र व्यवस्थित रुपबाट सामुदायिक वनलाई थप विकास गर्न नसक्नु नै यस वनका चुनौतिहरु रहेका छन् ।

६.६ मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनको भविष्य

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्रभित्रमा रहेको सामुदायिक वनको भविष्यसँग स्थानीय उपभोक्ता समूहको आर्थिक भविष्य प्रत्यक्ष रुपमा जोडिएको छ । हरेक स्थानीय परिवारको उक्त सामुदायिक वनसँग प्रत्येक दिन कुनै न कुनै दृष्टिबाट व्यावहारिक रुपमा सम्बन्ध जोडि नै रहेको पाइन्छ । विकट उच्च पहाडी महाभारत पर्वत र त्यसको आसपासमा अवस्थित हुनाले पनि पशुपालन व्यवसाय नै बढी संचालन गर्ने स्थानीय जनताको परम्परा वर्तमान समयमा पनि कायम छ । तसर्थ पशुपालन व्यवसायबाट भविष्यसम्म स्थानीय जनसमुदायले आर्थिक

उपलब्धी गर्न, वनपैदावारमा आधारित घरेलु उद्योग सञ्चालन साथै आवश्यक कच्चा पदार्थको संरक्षण गर्न, घर निर्माण सामग्रीको आपूर्ती भविष्यसम्म कायम राख्न, वन्यजन्तुको समृद्धि गर्न, स्थानीय जडीवुटीको संरक्षण र चिरैतो जस्तो महत्वपूर्ण एवं नगदे जडीवुटीको खेती प्रणालीको विकास गर्न उक्त वन कार्यसमिति तथा वन उपभोक्ता समूह लागि रहेको हुँदा उक्त सामुदायिक वनको भविष्य सुनिश्चित देखिन्छ ।

मकैवारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन क्षेत्रमा मानवीय क्रियाकलाप जस्तै सडक निर्माण, पर्यटकीय स्थलको पहिचान र संरक्षण, उच्च पहाडी बजार निर्माणको संभावना निकट भविष्यमा संचालन हुने देखिन्छ र त्यस क्षेत्रका जनसंख्याको तिब्र वृद्धिदरको कारण वनसाधन उचित प्रयोग हुने र स्थानीय जनताको आर्थिक जीवन सकारात्मक प्रभाव पर्दै जादा हुने वन विनासलाई मध्यनजर राखी वन कार्यसमिति र उपभोक्ता समूहद्वारा उचित वन संरक्षणको नीति अवलम्बन गर्दै आएको हुँदा पनि सो सामुदायिक वनको भविष्य राम्रो रहेको देखिन्छ ।

अर्कोतिर वन विनास गर्दै जाने हो भने आगामी १० वर्षभित्रमा त्यहाँका स्थानीय वासिन्दाहरुले वनमा प्राप्त महत्वपूर्ण वन साधनको दुरुपयोगको कारण त्यस क्षेत्रबाट ठूलो प्राकृतिक प्रकोप, भूक्षय, वनश्रोत साधनको अभावको कारण बसाई सराईको समस्या वेहोर्नु पर्ने स्थितिको प्रबल सम्भावनालाई मूल्याङ्कन गरी सोही अनुसार वन उपभोक्ता समूह सचेत रहेको र वन संरक्षणको लागि थुप्रै सरकारी तथा गैर सरकारी संघ संस्थाहरुले समेत आवश्यक आर्थिक तथा विविध पक्षमा प्रत्यक्ष लगानी गर्दै आएकोले पनि सो सामुदायिक वनको भविष्य संरक्षित रहने देखिन्छ ।

अध्याय सात

सारांश, निष्कर्ष र सुभावहरु

७.१ सारांश

मानव समाज विकासको लागि तथा प्राणी जीवन र जगतकै अपरिहार्य प्राकृतिक श्रोत तथा साधनमध्ये एक प्रमुख साधन वनसाधन हो । मानवीय सामाजिक तथा आर्थिक क्रियाकलाप संचालन गर्न मात्र होइन मानव जीवनको लागि उचित एवं सन्तुलित वातावरण कायम राख्नमा समेत उत्तीकै महत्वपूर्ण भूमिका वन साधन एवं स्रोतको रहेको छ । यसलाई उपयोग गर्न पनि अन्य प्राकृतिक साधनको तुलनामा सरल हुने हुनाले पनि वनसाधन देशकै प्रमुख प्राकृतिक साधनको रूपमा मानिन्छ र सोही अनुसार प्रयोग पनि गर्दै आएको पाइन्छ ।

वन विकासमा बाधा पुऱ्याउने प्रमुख तत्व नै मानव क्रियाकलाप हो भने वन विकासको लागि पनि मानव चेतनामै भरपर्दछ, भन्ने ठहर तथा निष्कर्ष यस अध्ययनको रहेको छ । यस अध्ययनमा सामुदायिक वनको महत्व, तथा फाइदा, बेफाइदा समेतको विश्लेषण गरिएको छ । साथै वन विनासका कारण र प्रभावहरु समेतको छोटो विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ, भने अध्ययन क्षेत्रभित्र पर्ने सामुदायिक वनमा प्राप्त वनजंगलका प्रकारहरु छुट्टाई वन पैदावारबाट प्राप्त आर्थिक पक्षलाई समेत उल्लेख गरिएको छ । मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनमा पाइने वोट विरुवा तथा रुखहरुमा सबैभन्दा बढी ढयाङ्ग्रे सल्ला, गुराँस, खसु, वान्टे र भोजपत्र पाइन्छन् । घरेलु उद्योग संचालनको निम्ति आवश्यक कच्चा पदार्थ लोक्ता, मालिङ्गो, निगालो प्रशस्त मात्रामा पाइनु यस सामुदायिक वनको प्रमुख विशेषता नै हो । साथै जडीवुटी प्रशस्त मात्रामा यस सामुदायिक वन क्षेत्रमा पाइन्छन् ।

सबैभन्दा कम रुखहरुको घनत्व भित्ते वनमा रहेको छ । प्रति हेक्टर २२७ रुखहरु रहेका छन् । ठूलोडुँड वनमा ३०३ र छिन्टापु वनमा ४३३ रुखहरु प्रति हेक्टर रहेका छन् । यिनीहरुको बीचमा घनत्व र

दूरीको परस्पर सम्बन्ध रहेको छ । यसो हुनुको मुख्य कारण भित्ते वन मानव बस्ती नजिक र छिन्टापु वन मानव बस्तीभन्दा धेरै टाढा पर्नाले नै हो । वनको बढी घनत्व छिन्टापुमा र कम घनत्व भित्ते वनमा रहेको छ । अन्य जंगलको घनत्व मध्यम प्रकारको रहेको देखिन्छ । साथै सबैभन्दा अग्लो ठूलो रुख ढयाङ्ग्रे सल्ला र गोब्रे सल्ला रहेका छन् । नापका हिसाबले हेर्ने हो भने सालाखाला उचाइ २० देखि २९ मी. र मोटाई ५ देखि ७ मी. सम्मको रहेका पाइन्छ भने अत्यन्तै पुरानो वा धेरै पहिलेको लगभग ३७० वर्षे रुखहरु पनि सल्लाकै रहेको पाइएको छ । यसरी हेर्दा ढयाङ्ग्रे सल्लाको रुखहरुले अन्य जातका रुखहरुलाई ओभेलमा पारी विकास हुनबाट वञ्चित गरिरहेको देखिन्छ । ठूलोडुँड क्षेत्रमा भने हाङ्गमिना पाखा वन र भित्तेमा खस्रुको वाहुल्य रहेको छ । अन्य वनमा वान्टे, कटुस जातको रुखहरुको प्रधानता रहेको छ ।

मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वनको भित्ते र गुप्ती वन तिब्रगतिमा विनास भइरहेको छ । उक्त वन विनासको प्रमुख कारण दाउरा र घर निर्माण सामग्रीको निम्ति रुख काटनु हो । यस्तै सालैपिच्छे हाँगा काटनु को साथै खोप्ने, बोक्रा उकाउने, ढाल्ने आदि समेत गरेको पाइन्छ । भित्ते वन हाँगा छास्ने २४ प्रतिशत, ढाल्ने ३१.९ प्रतिशत, खोप्ने १४.३ प्रतिशत र बोक्राउने ३ प्रतिशत रहेको छ । यस्तै ठूलोडुँड वन हाँगा छास्ने १७ प्रतिशत, ढाल्ने ८.३ प्रतिशत, खोप्ने १२.५ प्रतिशत र बोक्राउने ५ प्रतिशत तथा छिन्टापु वनमा हाँगा छास्ने २० प्रतिशत, ढाल्ने ७.३ प्रतिशत, खोप्ने ९ प्रतिशत र बोक्राउने काम ३ प्रतिशत रहेको छ ।

७.२ निष्कर्ष

यस अध्ययनबाट के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने भित्ते वन विनास तत्काल रोक्ने प्रभावकारी कदम चाल्नु पर्दछ । तब मात्र अन्य बलकको तुलनामा वन जोगाउन सकिन्छ । ठूलोडुँड र छिन्टापु वनपैदावार उचित रूपमा व्यवस्थापन गर्न सके स्थानीय

उपभोक्ताहरूको आर्थिक एवं सामाजिक जीवनमा ठूलो परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ । उक्त सामुदायिक वनमा खुल्ला पशुचरणलाई रोकी अझ व्यवस्थित गर्न बाँकी नै देखिन्छ । तुलनात्मक रूपमा भित्ते र गुप्ती वनको भन्दा हाङ्गमिना पाखा, छिन्टापु र ठूलोडुँड वनको वन पैदावार बढी उपयोगी रहेको छ । हालसम्म विनास पनि कम मात्रामा भएको पाइन्छ । यी दुई वन बढी विनास र अन्य तीन ब्लक सुरक्षित रहनुको प्रमुख कारण वन नजिक बढी वस्ती तथा बढ्दो जनसंख्याकै प्रभाव हो । सामुदायिक वन गठन पूर्व समय भन्दा गठन पश्चात वन व्यवस्थापन तथा संरक्षण पक्ष सबल भएको पाइएको छ । उक्त सामुदायिक वनमा प्राप्त वन पैदावार खासगरी काठ, घरेलु उद्योगको कच्चा सामग्री, जडीबुटी तथा पशुपालन व्यवसायलाई व्यवस्थित गर्दै अगाडि बढेको खण्डमा मकैवारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन विकासको माध्यमबाट स्थानीय उपभोक्ता समूहको आर्थिक एवं सामाजिक भविष्य समेत समृद्ध बन्दै जाने देखिन्छ । त्यसकारण समुदायमा हस्तान्तरण पश्चात वन संरक्षण, सम्बर्द्धन गर्ने दायित्व स्थानीय उपभोक्ता समूहले आफ्नै भएको बोध समेत गरेको पाइन्छ । फलस्वरूप उक्त वन विकासको प्रबल सम्भावना रहेको छ ।

७.३ सुझावहरू

क) स्थानीय उपभोक्ता समूह र उपभोक्ता समिति सदस्यहरूमा वन विज्ञान तथा वन विकास सम्बन्धी अवधारणा, ज्ञान, सीप, आदि पक्षमा सैद्धान्तिक एवं व्यावहारिक ज्ञानको अभाव देखिन्छ । परम्परागत ढाँचामा वन विकासमा सम्लग्न समूहहरू लागिपरेको देखिन्छ । तसर्थ परिश्रम वमोजिमको परिणाम पाइरहेका छैनन् । त्यसैले अन्दाजकै भरमा वनलाई विकास गर्ने रुढीगत व्यवहारको अन्त्य गर्न हरेक वन उपभोक्ता सदस्यहरूलाई नर्सरी गर्ने, वृक्षारोपण गर्ने, वेर्ना तयार पार्ने, वन गोलमेड गर्ने, हाँगा काठने

अग्नी नियन्त्रण रेखा कोर्ने जस्ता प्रमुख विषयमा तालिमको व्यवस्था गरी तालिम दिनु अनिवार्य देखिन्छ ।

ख) अध्ययन क्षेत्र भित्रको वन विनास रोकरी वन संरक्षण गर्न प्रभावकारी कदम चाल्नु अनिवार्य भइसकेको छ । इन्धनको वैकल्पिक उजाको व्यवस्था गर्न सके, वढदो चरिचरण नियन्त्रण, जनसंख्या वृद्धिदरमा रोकथाम, खोरिया प्रथाको अन्त्य, रोजगारको सृजना, आर्थिक तथा सामाजिक चेतनाको विकास, काठ निकासीमा रोक लगाई वैकल्पिक आर्थिक श्रोतहरुको पहिचान र परिचालनद्वारा उक्त वन संरक्षणमा थप सहयोग पुग्ने र वन विनासमा नियन्त्रण गर्न सकिने देखिन्छ ।

ग) उक्त सामुदायिक वन विकास गर्न र तिब्र गतिमा भइरहेको विनासलाई रोकथाम तथा नियन्त्रण गर्न प्रभावकारी सामुदायिक वन नीति नियमहरु निर्माण गरी स्थानीय जनताको बीचमा अत्यन्तै प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गरे वनश्रोत तथा साधनलाई प्रभावकारी रुपमै विकास गर्न र प्राप्त वनसाधनलाई भविष्यसम्म जोगाई राख्नको साथै स्थानीय जनताहरुको आर्थिक जीवनस्तर माथि उठाउन थप सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

प्रस्तुत क्रियाकलापहरु सचेत रुपमा अगाडि बढाउने हो भने उक्त सामुदायिक वन विकास तथा संरक्षण गर्नमा सहयोग पुग्नु मात्रै होइन जिल्लाकै उदाहरणीय सामुदायिक वन सावित हुन सक्ने आधारहरु देखिएका छन् ।

सन्दर्भ-सूची

- Brubaker, L.B. (1987), *Forest Disturbance and Tree Ring Analysis*, USA: US Department of Commerce.
- CBS, (2001), *Population Census of Nepal*, Central Bureau of Statistic, Kathmandu: NPC/HMG/N.
- D.F.O. (2002/2003), *Forest Work Plan: An Overview* (First Edition), Panthar: Makaibari Thulodud Community Forest
- FFPRI (1995), "Tree Rings from the Past to the Futures", Proceedings of the International Workshop on Asian and Pacific Dendrochronology; *Forestry and Forest Products Research Institute*, (Tsukuba Norin P.O.Box 16, Ibaraki 305, Japan).
- Frits, H. C. (1976), *Tree Ring and Climate*, New York: Laboratory of Tree Ring Research University of Arizona, Academic Press.
- Gurung R. (2001), *Status and Dynamic of Forest in Jumla District, Nepal*, Masters Degree Dissertation, Kirtipur: T. U., C.D.G.
- Hamilton, L. S. (1987), *What are the Impact of Himalayan Deforestation on the Ranges-Bhramaputra Low Lands and Delta? Assumptions and Facts*, Mountain Research and Development, 7(3), PP 256-263.
- HMG/Nepal (1993), *Environmental Policy and Action Plan Integrating Environment and Development*, Kathmandu: Environmental Protection Council.
- HMG/N, FINNIDA, ADB (1998), *Master Plan of Forestry Sector Nepal*, Kathmandu: Main Report, HMG/N
- ICIMOD, DANIDA, CPFID (1995), *Community Forestry Manual* Kathmandu: HMG/N MoF.
- Jha, P. K. (1996), *Environment and Biodiversity in the South Asia*, Kathmandu: [EcoS] Nepal.
- JocHen MarTens, (1983), *Forest and their Destruction in the Himalays of Nepal*, Kathmandu: Nepal Research Centre, P.O.Box 180.

- Khanal, Lok Raj (2002), *Status of Forest, in Yeladi VDC, Syangja District, Nepal*, Masters Degree Dissertation, Kirtipur: T. U., C.D.G.
- Khanal, N.R. (1999), "Landuse/Land Cover Dunamics in Nepal", *The Himalayan Review*, Kathmandu: Nepal Geographical Society, Vol XXX. PP. 71-80
- LRMP (1986), (Land Resource Mapping Project), *Land Utilization, Summary Report*, Kathmandu: HMG/Nepal & Govt. of Canada.
- Regmi, D. (1999), *Climate and Tree Ring Growth Pattern of Pines in Kulekhani Area, Middle Hills of Nepal*, Masters Degree Dissertation, Kirtipur: T. U., C.D.G.
- Shrestha, B. P. (1989), *Forest Plants of Nepal*, Kathmandu: Educational Enterprise Pvt. Ltd.
- Shrestha, S. H. (1998), *Economic Geography of Nepal* (First Edition), Kathmandu: Educational Enterprises Pvt. Ltd.
- Shrestha, V. (1999), *Environmental Impact of Deforestation in Nepal*, *The Himalayan Review*, Nepal Geographical Society, Vol XXX, PP 84-89.
- Shroder, J. R. (1980), *Dendrochronology: Review and New Techniques of Tree Ring Dating*, *Progress in Physical Geography*, Vol. 4.
- Singh, S. (1999), *Environmental Geography*; Allahabad: Prayag Pustak Bhawan.
- Tiwari, R. R. (2001), *Status, Dynamics and Management of Forest in Begnas Area, Kaski, District, Nepal*, Masters Degree Dissertation, Kirtipur: T. U., C.D.G.
- Tripathi M. P. (2000), *Environment and Ecology*, Pokhara: Bidharthi Prakasan.

परिशिष्टहरु

परिशिष्ट एक

मकैबारी ठूलोडुँड सामुदायिक वन उपभोक्ता कार्यकारी समितिको नामावली:

१) अध्यक्ष-	डिल्लीराम दुलाल
२) उपाध्यक्ष-	चन्द्रकृमार राई
३) सचिव-	वीरबहादुर राई
४) सह सचिव-	रामकुमार राई
५) कोषाध्यक्ष-	रामबहादुर राई
६) सदस्य-	कमल तामाङ्ग
७) सदस्य-	मिलबहादुर राई
८) सदस्य-	बुद्धि बहादुर राई
९) सदस्य-	रामबहादुर राई
१०) सदस्य-	बुद्धिमान तामाङ्ग
११) सदस्य-	धनबहादुर राई
१२) सदस्य-	मदनकुमार राई
१३) सदस्य-	देउ कुमार राई

परिशिष्ट दुई

वनस्पति सर्वे जाँच फारम

मिति:

अध्ययन क्षेत्र:.....

स्थान:

ब्लक नं.

अध्ययन पक्ष:

जंगलको नाम:

जमिनको ढाल:.....

जंगलको प्रकार:.....

जमिनको उचाई:

तालिका १.

क्र.सं.	रुखको प्रकार	स्थानीय नाम	मकैबारी ठूलोडुँड वन			कैफियत
			भित्तेवन	ठूलोडुँड वन	छिन्टापु वन	

तालिका २.

क्र. सं.	रुखको स्थानीय नाम	ढटिएका रुख	खोपिएका रुखहरु	बोक्राइएका रुखहरु	मरिएका रुखहरु	अन्य	कैफियत

परिशिष्ट तीन

आर्थिकत तथा सामाजिक सर्वेक्षण प्रश्नावली

मिति:

१. उत्तर दाताको विवरण

उत्तरदाताको नाम,थर:

गा. वि. स.: वडा नं. उमेर:

जात: लिङ्ग: शैक्षिक योग्यता:

पेशा: घरधुरी संख्या: घरमुलीको नाम:

...

२. पारिवारिक बनावट

क्र. सं.	नामथर	उमेर	लिङ्ग	घरमुली संगको नाता	शिक्षा	पेशा	कैफियत

३. तपाईंले कुन कुन पशुपालन कसरी संचालन गर्नु भएको छ ?

क्र. सं.	पालिएको पशुको जात	संख्या	चराएर	बाँधेर	घाँस उपलब्ध हुने वन	घरबाट नजिकको वन	कैफियत

१०. तपाइँको परिवारमा इन्धनकोरूपमा दाउरा बाहेक अन्य वैकल्पिक उर्जाको रूपमा के के प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

- क) मट्टितेल ख) ग्यास
ग) विद्युत घ) अन्य

केही लामा प्रश्नहरु:

१. तपाइँलाई सामुदायिक वन निर्माणपछि वन पैदावार प्रयोग गर्दा के कस्ता समस्या आएका छन् ?

.....
.....

२. वन उपभोक्ता समूह र अन्य समूहहरु बीच वन सम्बन्धी कुनै विवाद भएको छ कि छैन ?

.....
.....

३. काठ, दाउरा तथा घाँसको निमित्त कुन-कुन जातका रुखहरु बढी प्रयोग हुन्छन् ?

.....
.....

४. सामुदायिक वन भित्र के कस्ता वन्य जन्तुहरु रहेका छन् ?

.....
.....

५. सामुदायिक वन विकासका निमित्त केही सुझाव दिनुहुन्छ कि ?

.....
.....